

Његошев боравак у Бечу 1836 и 1837 и његов покушај да пође у Париз

О Његошевом задржавању у Бечу 1836 и 1837 писали су Павле Поповић,¹ Анд. Гавриловић,² Вас. Поповић,³ Лаза Секулић⁴ и Т. Ђукић⁵.

Па ипак се до данас не зна у појединостима шта је све Његош радио у Бечу, куд се кретао, с ким је долазио у додир, о чему је расправљао, шта га је све интересовало итд.

Ми ћемо овдје покушати да помоћу досад непознате историске праће из Државног архива у Задру и бечких архива подробније освијетлимо ову важну епизоду из његова живота. Чињенице ћемо провјеравати и допуњавати помоћу већ објављених чланака и извјештаја тадањих савременика и биљежака из аустријских и њемачких новина.

1 децембра,⁶ послерије подне, 1836, Његош се укрцава у Котору, заједно са својим братом од стрица Ђорђијем Петровићем, у трговачку барку неког Бокеља и полази преко Трста и Беча за Русију.⁷

¹ Павле Поповић, Петар II Петровић Његош у Бечу у годинама 1836—1837, Српски књижевни гласник, књ. XXV, 16 октобар и 1 новембар 1910, стр. 585—592, 677—684, и Archiv für slavische Philologie, Берлин, 1911, стр. 170—183.

² Анд. Гавриловић, Владика Раде, његова поезија и путовања тридесетих година, Годишњица Николе Чупића, 1914, књ. XXXIII, стр. 272—294.

³ Вас. Поповић, Метерних о Његошу г. 1837, Браство, Београд, 1927, књ. XXI, стр. 178—180.

⁴ Д-р Лаза Секулић, Владика Раде у Бечу и записи кнегиње Меланије Метерних, Летопис Матице српске, Нови Сад, 1929, књ. 321, св. 3, стр. 364—377.

⁵ Т. Ђукић, Његош и бечка дипломација, Летопис Матице српске, Нови Сад, 1940, књ. 353, стр. 342—354.

⁶ Све датуме наводимо по новом календару.

⁷ Копија писма Губернијалног претседништва у Задру од 8 децембра 1836 претседнику Врховне политичке и цензурне дворске власти у Бечу, грофу Јозефу фон Седлницком (Задар, Државни архив, *Geheime Akten*, Unica, 1836). Из копије тога писма сазнаје се још да је Његош прије свога поласка у Русију зајмио у Будви 2000 форинти. Још 8/20 октобра 1836 он је молио у једном свом писму рускога вице-конзула у Дубровнику Јеремљу Гагића да он за њ позајми од дубровачких трговаца „онолико новаца колико износи редовна помоћ из Русије коју сваке године прима Црна Гора“. 14/24 октобра 1836 Гагић је Његошу послао негативан одговор (Ристо Ј. Драгићевић, Црна Гора за вријеме другог Његошевог одласка у Русију, Историјски записи, књ. VIII, 1952, стр. 255, 256).

Тачно не знамо кад је Његош стигао у Беч. Новине „Wiener Zeitung“, у бројевима од 1 новембра 1836 до 2 јануара 1837, не објављују његово име у списковима оних путника који су у то вријеме дошли у аустријску престоницу. 1 јануара⁸ 1837 видимо пак Његоша како ступа у преписку с далматинским гувернером Венцелом Фетером фон Лилиенбергом, који је био допутовао у Беч 23 новембра 1836.⁹ 23 децембра 1836 (4 јануара 1837) Његош упућује из Беча у Петроград рускоме цару Николају и један меморандум о жалосном стању Црногораца и о њиховој блиској несрећи¹⁰ и изражава жељу да посјети руску престоницу и да лично изађе пред цара. Потом узима под кирију приватан стан за мјесец дана¹¹ како би у Бечу могао сачекати одговор цара Николаја I. У његовом друштву стално се налази Вук Караџић и „обично га прати кад год се овај извезе“.¹² Његошу долази „један руски професор, који Владикау поучава из француског језика“.¹³ К њему свраћа и руски потпуковник Јаков Озерецковски, који је „прилично“ упознат с француском књижевношћу. Непрестани његов гост је и агент српске владе Вилхелм Хопе. Преко дана га посјећује и префињени аустријски шпиритин капетан Фридрих Орешковић.¹⁴ Долазе му на виђење „неки руски кнез“ и руски свештеник „који је, изгледа, намјештен код руске капеле“ у Бечу. И Његош прави разне посјете. Већ првих дана¹⁵ мјесеца јануара 1837 претставља руски кнез Александар Михајловић Горчаков Његоша аустријском кнезу и државном канцелару Клеменсу Лотару Венцелу Метерниху. Метерних прима Његоша „са великом пажњом“, и Његош се код њега задржава „скоро час и по“. При расстанку Метерних му се извињава „што због слабог стања своје жене није могао имати ту част да пријатног посетиоца позове на ручак, али да задржава себи право

⁸ Његошево писмо од 20 децембра 1836 (1 јануара 1837) грофу Лилиенбергу, Беч, Österreichisches Staatsarchiv, Abteilung, Haus-Hof und Staatsarchiv, и д-р Мираш Кићовић, Петар Петровић Његош, Писма I, 1951, Београд, стр. 374.

⁹ Wiener Zeitung, 26 новембар, 1836.

¹⁰ Д-р Мираш Кићовић, Петар Петровић Његош, Писма I, 1951, Београд, стр. 375.

¹¹ Павле Поповић, Петар II Петровић Његош у Бечу у годинама 1836—1837, Српски књижевни гласник, књ. XXV, 16 октобар, 1910, стр. 677.

¹² Исто, стр. 677.

¹³ Извјештај Фридриха Орешковића од 9 фебруара 1837, Беч, Österreichisches Staatsarchiv, Abteilung, Haus-Hof und Staatsarchiv.

¹⁴ Анд. Гавриловић, Владика Раде, његова поезија и путовања тридесетих година, Годишњица Николе Чупића, књ. XXXIII, стр. 275.

¹⁵ Павле Поповић, Петар II Петровић Његош у Бечу у годинама 1836—1837, Српски књижевни гласник, књ. XXV, стр. 587, 588.

на то задовољство“.¹⁶ Приликом те посјете Метерних поставља Његошу „питање да не би желео да га представе и турском посланику“.¹⁷ Његош му „кратко и оштро“ одговара: „Немам ја код њега никаква посла“.¹⁸

12 јануара 1837 Метерних заиста позива Његоша на ручак.¹⁹ На том ручку су још кнез Горчаков, барон Отенфелс, гроф Лилиенберг, Феликс Шварценберг, Нојман и Фридрих Орешковић. Орешковић и Лилиенберг служе као тумачи. Шварценберг, Нојман и Отенфелс помажу Метерниху и његовој жени Меланији да се „одржи конверзација“.²⁰

Његош је предмет „нарочите пажње“.²¹ За столом се води „врло жив“ разговор. Говори се о Русији. Ријеч је и о непрестаном рату између Црне Горе и Турске. Спомињу се и тешке бригае које море турског амбасадора у Бечу Ферик Ахмед-пашу због јаког црногорског отпора. Његош прича о Турцима „са много огорчења“.²²

Новине „Allgemeine Zeitung“ саопштавају, под датумом: „Беч, 14 јануара“, 20 јануара 1837 да је Његош имао част да га Метерних 12 јануара позове на ручак.²³ То се, наравно, не допада турском амбасадору Ферик Ахмед-паши, јер он Црну Гору сматра турском вазалном земљом. Русија и Аустрија су, сем тога, велике пријатељице Турске. Зашто онда да претставља кнез Горчаков Његоша Метерниху и због чега Метерних указује толико поштовање Његошу! Зар не би било најприродније кад би Његош дошао на поклон претставнику Турскога Царства! Ферик Ахмед-паша се сматра увријеђен и протестује код Метерниха. Из Метернихова писма од 18 јануара 1837 аустриском интернунцију у Цариграду барону Вартоломију Штирмеру сазнају се о томе многе драгоцјене појединости.²⁴

„Господину барону фон Штирмеру у Цариграду.
Беч, 18 јануара 1837.“

¹⁶ Павле Поповић, Петар II Петровић Његош у Бечу у годинама 1836—1837, Српски књижевни гласник, књ. XXV, стр. 588.

¹⁷ Исто, стр. 588.

¹⁸ Исто, стр. 588.

¹⁹ Д-р Лаза Секулић, Владика Раде у Бечу и записи кнегиње Меланије Метерниха, Летопис Матице српске, књ. 321, стр. 370, 371.

²⁰ Исто, стр. 370, 371.

²¹ Павле Поповић, Петар II Петровић Његош у Бечу у годинама 1836—1837, Српски књижевни гласник, књ. XXV, стр. 589.

²² Д-р Лаза Секулић, Владика Раде у Бечу и записи кнегиње Меланије Метерниха, Летопис Матице српске, књ. 321, стр. 370, 371.

²³ „Allgemeine Zeitung“, број 20, од 20 јануара 1837 (додатак), под датумом: „Беч, 14 јануара“.

²⁴ Копија писма Метернихова од 18 јануара 1837 барону Вартоломију Штирмеру, Беч, Österreichisches Staatsarchiv, Abteilung, Haus-Hof und Staatsarchiv.

Владика или надбискуп Црне Горе Петар Петровић налази се има десетак дана у овој престоници.

Долазак овога црквеног достојанственика, младога човјека од 23 године који потиче из једне породице која стоји има више од једног вијека на челу Црногораца и који по примјеру својих претходника уједињује у својој особи врховну црквену, прађанску и војничку власт над једним округом чији су становници знали одвајкада да одрже своју независност²⁵ и који су још недавно били у отвореним непријатељствима са сусједним Турцима, — привукао је, природно, сасвим пажњу отоманског амбасадора. Оно што је нарочито узнемирило [овога амбасадора], то је околност што је [Владика] најприје пошао господину кнезу Горчакову и зато што ми је њега претставио овај руски отправник послова.

Ферик Ахмед-паша, кога карактерише здраво расуђивање, учинио је оно што је најпростије и најпаметније, наиме, директно се обратио мени, да би сазнао шта треба мислити о појави ове особе у Бечу и о гласовима који круже да ће она одавде поћи у Русију куд је она већ раније била учинила прво своје путовање.

Пошто имам разлога да претпоставим да ће овај амбасадор извијестити своју владу о доласку Владике Црне Горе у ову престоницу и о разговору који је са мношћом о њему водио, мислим да ће бити корисно ако Вас, господине бароне, обавијестим о изразима којима сам му објаснио ову ствар да бисте Ви могли, према томе, ако искрсне прилика, подесити свој властити разговор или исправити саопштења која би могла стићи о овој ствари до Порте.

Пошто је Ферик Ахмед-паша показао извјесно чуђење зато што Владика, кога он сматра подаником Отоманског Царства, није никако ишао к њему и што је тражио страног посредовање да ми буде претстављен, ја сам му примијетио: иако су у прошлим временима духовно старјешинство, које је Русија имала над Црном Гором и везе које је она одржавала са шефовима овога народа, претстављали извјесну незгоду, ипак то данас више не постоји, јер је цар Никола испољио многобројне доказе у погледу својих чистих намјера према Његовом Величанству [султану] и Отоманском Царству који би требало да заиста умире Диван. Ја сам му рекао да Владика, на основу онога што ми је лично признао, нема никакву намјеру да пође у Петроград него да је желио да изближе упозна једну такву земљу као што је Аустрија, која стоји у сусједним и трговачким односима са Црном Гором, да се поучи на овом путу и да стекне корисна знања; ја сам му говорио о манастиру у Маинама који се налази

²⁵ Становиште Аустрије у доба књаза Данила било је сасвим друшчије у погледу независности Црне Горе.

у близини Будве и који припада Владици и који ми желимо да купимо да бисмо удаљили Црногорце од своје територије који су овдје много сметали нашим уредбама карантина; најзад сам додао да сам искористио прилику да овога шефа једног ратоборног и немирног народа надахнем мирољубивим идејама и идејама спокојства и помирљивости.

Заиста сам изразио овоме црквеном достојанственику своја жаљења зато што су мир и спокојство били тако често нарушавани на овој тачци која је тако близу наше границе и питао сам га за узроке ових непријатељстава која су се тако често обнављала. Он ми је одговорио да су Турци насилно присвојили земљишта која су одвајкада припадала Црногорцима и да [Црногорци] нијесу могли напустити своја права и да су били приморани да силом узму натраг оно што им се драговољно није хтјело вратити. Ја сам тада дао на знање овоме црквеном достојанственику да Црногорци нијесу били у праву што се тиче избора средстава да би постигли свој циљ, да је употреба силе посљедње средство коме никад не треба прибјегавати прије него се исцрпе сва друга [средства], да је било потребно да они упуте своје протесте пашама који заповиједају у сусједним провинцијама, а у потребном случају и самој Порти, да Аустрија, као пријатељица својих сусједа Отоманског Царства и Црногораца, није могла ни да пожели ништа друго него да се очувају мир и спокојство између дотичних становника и да се она не би ништа мање обрадовала него Русија, која је исто тако пријатељица и Порте и Црногораца, ако би се могло нешто допринијети овоме циљу који је колико пожељан толико и спасоносан. То је главни садржај разговорâ које сам имао с отоманским амбасадором и Владиком Црне Горе. Само ћу додати да се [разговор] са овим посљедњим водио у присуству господина кнеза Горчакова“.

На Његошево писмо од 23 децембра 1836 (4 јануара 1837), које је било упућено руском цару Николају I у Петроград, одговара 12/24 јануара 1837 руски вицекањцелар Карло Неселроде. Неповољан је одговор. Руски двор не жели да Његош посјети Петроград. Кнезу Горчакову, који је тада замјењивао у Руском посланству у Бечу Д. П. Татишчева, ставља се у дужност да Његошу да потребна средства да се поврати у Црну Гору.²⁶ Његошу се не иде натраг. Он би хтио да пође за Париз.

Иако је Црна Гора у Његошево доба фактично самостална земља, она се ипак у Европи сматра као вазална турска држава. Његоша то страшно боли и он за вријеме свога боравка у Бечу настоји да изради да се Црној Гори призна њена независност. У томе му и Вук Караџић пружа издашну помоћ. Тих се дана налази баш у штампи Вукова књига „Montenegro und die Mon-

²⁶ Д-р Ј. Томановић, Петар II Петровић Његош као владалац, Цетиње, 1896, стр. 71, 72.

tenegriner“ („Црна Гора и Црногорци“)²⁷ која треба да утре пут признавању Црне Горе као самосталне земље. Тада се појављује у њемачком листу „Ausland“ подужи чланак о Црногорцима и Турцима који је извод из Вукова дјела „Montenegro und die Montenegriner“. У то доба пада и Његошево познанство с Вуковим пријатељем Вилхелмом Хопеом који је био сарадник листа „Allgemeine Zeitung“. Његошу добро долази Хопе и он на њ наваљује да му објави један чланак „с црногорске границе“*. Хопе на то пристаје. Његош му диктира чланак у перо. Вук им служи као тумач. Хопе дава Његошу тај чланак да га још једанпут прочита, а потом га упућује редакцији „Allgemeine Zeitung“. 7 фебруара 1837 чланак се појављује у ванредном прилогу „Allgemeine Zeitung“ и ми га свдје у пријеводу доносимо:

„Црногорци.“²⁸

С црногорске границе, 31 децембра.

Обично је увијек владало мишљење у Европи да постоји самосталност Црне Горе само фактично и да су њено једино јемство храброст и истрајност њеног ратоборног становништва. Ми, међутим, сад сазнајемо из вјеродостојног извора да се чува на Цетињу у архиву Владике Црне Горе један султанов ферман који је писмени доказ: да је самосталност Црногораца и правно образложена. Начин на који су Црногорци добили овај докуменат заслужује да се изложи подробно: то је било иза пораза Махмуд-паше скадарског 1796 г. послје кога су Црногорци поново извојевали своју потпуну слободу, само су их погранични Турци и даље, ништа мање него раније, непрестано нападали, пљачкали и на сваки могући начин изазивали. Тадањи владика се нашао побуђен да, у личности Сава Пламенца, брата ондашњег сердара Црмничке Нахије, кога су сматрали нарочито подесног за то, пошаље у Цариград свога пуномоћника са задатком да посредством европских посланика прибави Црногорцима мир и тишину да би се на граници учинио крај крвавом нередом. Овај Пламенац је имао срећу да нађе претставника неке европске силе који је био наклоњен да потпомогне његова настојања да се изда један такав ферман пограничним турским пашама, и он га је најзад 1799 г. и добио. Ево његовога дословног садржаја у српском пријеводу: „Ја султан Селим, Емир, брат сунца и рођак мјесеца, господар од неба

²⁷ То се види из ванредног прилога „Allgemeine Zeitung“ од 7 фебруара 1837, Аугсбург, број 61.

* Писмо Амбергово од 21 марта 1837 грофу Седлицком, Беч, Österreichisches Staatsarchiv, Abteilung, Allgemeines Verwaltungsarchiv. Упоредити о томе још студију „Владика Раде, његова поезија и путовања тридесетих година“ од Анд. Гаврилковића, Годишњица Николе Чупића, Београд, 1914, књ. XXXIII, стр. 286—288.

²⁸ Ausserordentliche Beilage zur Allgemeinen Zeitung, Аугсбург, 7 фебруара 1837, број 61.

до земље, од истока до запада, цар свих царева и т. д. овим објављујем свим својим везирима и пашама од Босне, Албаније и Македоније, пограничним сусједима Црне Горе: пошто Црна Гора није била никад потчињена власти нашег двора, то вам наређујем да Црногорце мирно пуштате на нашу област, као што се надам да ће Црногорци оставити на миру и моје поданике. Дано у Цариграду и т. д. Султан Селим Емир“.²⁹ Овај је ферман Пламенац донио, на радост владичину, у Црну Гору, и сад су сматрали да имају право да се надају да ће најзад на граници учинити крај томе ратовању, али како су Турци стално, све до новијег времена, нарочито они из Албаније и Босне, имали обичај да слиједе заповијестима Портиним само онда када су њихови интереси били у складу и како, штавише, не остаје нетакнута ни област моћне царске аустријске државе од стране сирових босанских хорди, тако ни овај ферман није био за Црну Гору ни од каквог очекиваног дјејства. Штавише су односи остали све до данашњега дана као што су и прије били. Истина, није воља султана Махмуда, великог реформатора, да овај неред и даље постоји, и кад је Махмуд сретан у погледу докончавања препорода његова царства, то му свакако сугеришемо да призна јавно самосталност Црне Горе, што је султан Селим и учинио. Томе се надају сви увиђавни Црногорци, и због тога сад није ријеткост да се изражава жеља у овој планинској земљи, у којој према Турској раније није било ни издалека неког саосјећања, да султан Махмуд буде сретан са својим реформама.“

Аустријским дипломатским круговима овај се чланак „с црногорске границе“ од 31 децембра 1837 наравно не допада. Дворски савјетник и доста површни оријенталиста Јозеф Фрајхер фон Хамер-Пургштал се задужује да одмах напише чланак о Црној Гори и њеном положају према Турској. 20 фебруара 1837 заиста се од њега појављује у ванредном прилогу „Allgemeine Zeitung“ чланак „Ueber Montenegro und die Montenegriner“ који овдје доносимо у пријеводу:

„О Црној Гори и Црногорцима.

Дописни чланак у прилогу „Allgemeine Zeitung“ од 7 фебруара: О Црногорцима с једне стране исмијава сваку географску и историску истину, а с друге стране носи на себи печат баснословности. Најприје се напомиње да фактично по-

²⁹ „У литерарном погледу овај ферман има за нас извесне вредности, јер изгледа да је Његош на њега мислио кад у свом Шћепану Малом (II чин, сцена 10) даје ону фантастичну султанову титулу, којом се кроз уста Теодосија Мркојевића подсмева Турцима“ (Павле Поповић, Петар II Петровић Његош у Бечу у годинама 1836—1837, Српски књижевни гласник, 1—6 октобар, 1910, стр. 592):

„Ја султан Мустафа емир, брат сунца а рођак мјесеца... ја император над императорима итд.“

стоји црногорска самосталност, а затим се покушава да се докаже да је она заснована на законитости! Стварно могу Црногорци да откажу Порти послушност, као што су то одвајкада радили многи други горштачки народи Османлијског Царства, на примјер Курди на Истоку, али због тога још ниједном географу није пало на памет да одваја Црну Гору као фактично независну област од Османлијског Царства, а да и не помињемо географију Хаџи Калфе (Rumeli und Bosna, Беч 1812), у којој се Црна Гора (Карадаг) појављује као саставни дио Босне; тако је (Црна Гора) наведена у свим европским земљописима (видјети Maltebrun VI, стр. 219) као саставни дио Османлијског Царства. Једини досад познати путопис о Црној Гори Виалов „Voyage historique et politique au Montenegro, Париз, 1820, не зна ништа, иако он прије свега посматра [Црну Гору] са историског и политичког становишта, о тобожњем ферману султана Селима. Овај тобожњи акт јасно има на себи печат лажи. Још од Сулејмана, законодавца, довољно је познат стални султанов назив из *Tableau de l'empire ottoman* и из државне управе и државног устава Османлијског Царства, као и образац фермана из више него једног историског дјела. Овдје се пак султан назива: Ја султан Селим Емир. Никад се султан није називао Емир, а то је арапска титула бегова, кнезова пустиње и планине Ливана и свих пророчких сродника па све до најнижег степена амалина и коњушара; затим се он назива: брат сунца и рођак мјесеца. Ова смијешна титула, која је добра за источну бајку, створену у Европи, потиче од византиских историчара који су је приписивали староперсиским краљевима прије ислама; напосљетку се султан назива: господар од неба до земље, што би, по муслиманским појмовима, било право безвјерје (Кџуфр), пошто је то у турским молитвама божји атрибут. Исто као што је смијешна титула султанова, тако је смијешан и облик тобожњег фермана, а то мора на први поглед да пане у очи свакоме стручњаку“.³⁰

Губернијално претседништво у Задру савјесно провјерава да ли се заиста налази у Његошеву архиву на Цетињу ферман Селима III, чији је садржај донесен 7 фебруара 1837 у „Allgemeine Zeitung“. Због тога окружни дубровачки поглавар барон Фердинанд Шалер ступа у везу с руским вице-конзулом у Дубровнику Јеремијом Гагићем и о том се код њега распитује. Гагић саопштава Шалеру „да се заиста на Цетињу налази ферман султана Селима, који говори у корист Црногораца и који је наведен у „Allgemeine Zeitung“, само да Владика, коме он при-

³⁰ Ausserordentliche Beilage zur Allgemeinen Zeitung, Аугсбург, 1837, (20 фебруар) број 81, стр. 323.

писује споменути новинарски чланак, није вјерно навео његов садржај и да се налазе у рукама или у архиву Владике Црне Горе не само споменути ферман него и многи други [фермани] које је Порта издала заузимањем руског амбасадора у Цариграду³¹.

Велико интересовање турскога амбасадора Ферик Ахмед-паше за Његоша, покушај Његошев да добије од аустриске владе пасош за Француску и „неколико чланака“ о Црној Гори који су се баш тада појавили у новинама „Allgemeine Zeitung“ привлаче још већу пажњу Метернихову на Његоша и сад Метерних ставља Његоша под још већу присмотру.³² 14 фебруара 1837. Метерних се обраћа једним писмом цариградском интернунцију, барону Штирмеру, у коме му даје упутства којих треба да се придржава у разговорима с турском владом о Његошу.³³ „Господину барону Штирмеру у Цариграду.

Беч, 14 фебруара 1837.

Једним својим писмом, датираним 18 јануара, имао сам част да Вас извијестим о доласку владике Црне Горе Петра Петровића у ову престоницу и о разговорима које сам водио и с њим и о њему с господином амбасадором високе Порте.

Ако сматрам данас за своју дужност да се повратим на ову особу, то чиним нарочито због тога што је он од свог доласка у Беч непрестано привлачио пажњу Ферик Ахмед-паше који ће бити о њему, без сваке сумње, нешто споменуо у својим извјештајима својој влади. Да бих Вам, дакле, господине бароне, дао могућност да се са потпуним познавањем ствари изјасните о њему код отоманског министра у случају ако би Вас он за њ питао, ја ћу Вас снабдјети са неколико основних појмова који ми изгледају zgodни да би он могао да расуди о правом стању ствари.

³¹ Копија писма Губернијалног претсједништва у Задру од 21 марта 1837 Претсједништву Дворске канцеларије у Бечу, Задар, Државни архив, Central Akten, 1837, 210, b. XIIa.

Концем августа 1837 Његош се враћа из Русије у Црну Гору. Он и даље ради да Турска призна Црну Гору као независну државу. И његов пријатељ руски потпуковник Јаков Озерецковски, који је боравио на Цетињу од коња августа 1837 до 29 октобра 1837, увелико се заузима код руског двора да се Порта склопи да призна самосталност Црне Горе (копија писма Јилиенберга од 24 децембра 1837 грофу Игнацију Хардегу, грофу Седлницком и Претсједништву Генералне команде у Загребу, Задар, Државни архив, Central Akten, 1837, 210, b. XIIa).

20 октобра (1 новембра) 1838 полази Његошу за руком да склопи уговор с херцеговачким везиром Али-пашом Ризванбеговићем Сточевићем у коме је Црна Гора означена као „независна област“ (уговор између Његоша и Али-паше Ризванбеговића Сточевића од 20 октобра (1 новембра) 1838, Цетиње, Архивско одјељење Државног музеја).

³² Вас. Поповић, Метерних о Његошу г. 1837, Браство, Београд, 1927, књ. XXI, стр. 178.

³³ Копија писма Метернихова од 14 фебруара 1837 барону Штирмеру, Беч, Österreichisches Staatsarchiv, Abteilung, Haus-Hof und Staatsarchiv.

Ја не знам шта је натјерало Владиду да предузме пут у Беч. Он је најприје био изразио жељу да пође у Петроград, али су се противили да га тамо приме. Сигурно је изгледало да се он својим понашањем у Црној Гори морао компромитовати.

Кад је господин кнез Горчаков на њ наваљивао да се врати кући, он је то одбио и мени се обратио да му дам пасош да пође у Париз. Ја сам одбио да му га дам под изговором да ја [пасоше] не издајем странцима. Тада се он обратио Француској амбасади да би од ње добио визу на пасош који му је био издао окружни капетан у Котору да пође за Беч.

Ипак сам сазнао од господина отпираника послова Русије да је овај успио да га наговори да одустане од свога пута у Париз и да ће он кроз неколико дана одавде отићи за Петроград.

Владика је, дакле, као што ћете бити видјели из мога горе реченог писма, већ био напустио свој план да пође у Русију, изненадна промјена у његовим одлукама захтијева извјесно објашњење.

Приликом његова доласка у ову престоницу ја сам Владиду примио благонаклоно као једног страног угледног путника, али неколико чланака који су се од тог времена појавили у „Општим аугсбургским новинама“ и у којима је ријеч о њему и о Црногорцима, и то на један врло неприкладан начин, одмах су на њ привукли много јаче моју пажњу. Кад сам потражио изворе одакле су могли да потичу ови чланци, открио сам да су они дошли из Владичине околине. Тада се сматрало да је потребно да се он стави под један много строжији надзор; резултати тога [надзирања] су нам посвједочили да је он сувише мало чврст у својим религиозним и монархичним начелима тако да би могао постати приступачан завођењима која би могао либерализам употријебити да би га се дочепао.

Једно путовање у Париз, предузето од једног тако младог и неискусног човјека као што је он који никако није крио своју наклоност према владајућим идејама свога стољећа, изложило би га неминовној опасности да западне у руке револуционарне странке.

Ја сам могао послуже тога само да одобрим донесену одлуку господина кнеза Горчакова да по сваку цијену одврати Владиду од његова пута у Француску и да утиче на њ да он више заволи пут у Петроград, пошто се он још неће да врати у своју земљу.

Наше гледање на ту ствар и наше држање према њој исти су као и оно које нам служи као опште правило. Црна Гора чини на простору од двадесетак миља међу између наших граница и Османског Царства. Оно што ми тражимо од овога племена које живи у тој земљи јесте само то да не даје поводе за тужбе, а ми се никако не мијешамо у њихове непрестане свађе с Турцима. Све докле доск не искрсне нешто друго осим зађевица ове при-

роде, ми остајемо равнодушни. Било би пак друкчије кад би Црна Гора постала огњиште интрига и револуционарних покрета. Наша начела, то јест наш морални интерес, исто као и наши материјални интереси, налагали би нам да се томе одупремо. Црна Гора је одвојена од мора само једним уским парчетом аустриског земљишта. Владика проповиједа, као што смо већ имали прилику да примијетимо, слободоумне, то јест револуционарне идеје. Онда га ми морамо надзирати нарочито у садање вријеме када анархична странка чини све што може да би изазвала општи преврат и да би проширила своје огранке. Ја не вјерујем да је Владика саучесник ове странке, али ја не бих могао посумњати да би он могао бити лако преварен. Ето то је разлог због чега смо све учинили, што је зависило од нас, да бисмо га спријечили да пође у Француску“.

15 фебруара 1837 Метерних се обраћа једним писмом аустриском амбасадору у Петрограду грофу Јбудевиту Фикелмону које овдје у пријеводу доносимо:³⁴

„Господину грофу фон Фикелмону у Петрограду.

Беч, 15 фебруара 1837.

Владика Црне Горе дошао је овдје има неколико недјеља. Ја сам се с њим био упознао за вријеме његова проласка кроз Беч из Петрограда гдје је био да се посвети за владикау. Отада је вријеме пролазило и изгледа да Владика жели да не заостаје за оним што се уобичајило звати *на претком*. У сваком случају његов боравак овдје био је пропраћен веома чудним околностима, и ја ћу се ограничити да Вам их укратко саопштим. Господин кнез Горчаков био је у стању да уђе, што се тиче ове ствари, у веће потанкости [које је поднио] своме двору, и ја се надам да ће ми он признати да сам му ја у томе, колико сам могао, олакшао да дође до средстава.

Владика Црне Горе је врло млад човјек; он нема више од 23 године и на основу његовог атлетског стаса не може се посумњати у његову физичку снагу; што се тиче његових моралних способности, изгледа ми, да су, и поред помањкања његовог васпитања, исто тако развијене. Његов дух је очигледно наклоњен слободоумљу и због тога, дакле, овај човјек заслужује да буде брижљиво надзиран.

Ја не знам шта је натјерало Владикау да предузме пут у Беч. Господин кнез Горчаков ми је рекао да је он био желио да пође у Петроград и да су се противили да га тамо приме. Оно што ми је изгледало да је доказано, то је да се он својим понашањем у Црној Гори морао компромитовати. Према обавјештењима којја

³⁴ Копија писма Метерниха од 15 фебруара 1837 грофу Фикелмону, Беч, Österreichisches Staatsarchiv, Abteilung, Haus-Hof und Staatsarchiv.

сам могао прибавити једна галантна историја била је за њ штетна у погледу јавног мишљења; али је она међутим изглађена. Ја сам га овдје примио благонаклоно, али неколико чланака који су се појавили у „Општим аугсбургским новинама“ одмах су на њ привукли много јаче моју пажњу. Кад сам потражио изворе одакле су могли да потичу ови чланци, открио сам да су они дошли из Владичине непосредне околине. Тада се сматрало да је потребно да се он стави под један много строжији надзор и резултати [овога надзирања] нијесу никако били повољни у погледу онога у што се сумњало и што се односило на ову особу. Његови разговори носе печат недостатка изразитог поштовања према религиозним и монархичним начелима; и он не крије своју наклоност према западном либерализму.

Кад је господин кнез Горчаков на њ наваљивао да се врати кући, он је то одбио и затражио је од мене пасош да пође у Париз. Ја сам одбио да му га дам под изговором да ја [пасоше] не издајем странцима. Тада се он обратио Француској амбасади да би од ње добио визу на пасош који му је био издао окружни капетан у Котору да пође за Беч. Ипак ме извијестио господин кнез Горчаков да је овај успио да га наговори да одустане од свога пута у Париз и да отпутује за Петроград.

Ви познајете врло добро, господине амбасадоре, политичку линију, које се држи наш двор, а Ви знате да нам она исто тако служи и као правило наспрам Османског Царства. Црна Гора је с ове стране међа између наших граница и овога царства. Оно што ми тражимо од овога племена које живи у тој [земљи] јесте само то да нам не даје поводе за тужбе, а ми се не мијешамо у њихове непрестане свађе с Турцима. Све дотле док не искрсне нешто друго осим зађевица ове природе, ми ћемо остати равнодушни. Било би пак друкчије кад би Црна Гора постала огњиште интрига и револуционарних покрета. Наша начела, то јест наш морални интерес, исто као и наши материјални интереси, нагнали би нас да се томе одупремо. Црна Гора је одвојена од мора само једним уским парчетом аустриског земљишта. Владика проповиједа славу и зам; ми га онда морамо надзирати нарочито у ово вријеме када се анархична странка свакога дана све више труди да употрејеби ову формулу да би изазвала општи преврат. Ја пак не вјерујем да је Владика саучесник ове странке, али ја не бих могао посумњати да би он могао бити врло брзо преварен.

Ја Вас молим, господине амбасадоре, да обавијестите господина грофа Неселрода о садржају овога писма. Ја се ограничавам, као што то видите, на оно главно, и то тим прије што ће појединости бити много познатије у Петрограду него што су оне досад код нас познате.

Примите. . .“

Сем бечке полиције и Метерниха и гроф Јилиенберг будно пази на Његошево кретање по Бечу. Често излази с њим у шетњу, а понекад га позива и у свој стан. У споразуму с Метернихом Јилиенберг се труди свим силама да његов ађутант капетан Фридрих Орешковић постане „друг Владичин“ и то му потпуно полази за руком. Орешковић сад прати Његоша устолице, разговоре с њим биљежи и доставља их својој шефи Јилиенбергу. Први Орешковићев извјештај потиче од 3 фебруара 1837. Он гласи у нашем пријеводу:

„Забилешка о разним изјавама Владике Црне Горе, како у политичком тако и у религиозном погледу, коју сам имао прилику да ухватим у опхођењу с истим са што могуће вјернијом употребом његових властитих израза, уколико су наине могле да остану у моме сјећању ријечи које су се појављивале у течном разговору.

О религији се Владика изразио: „Црногорци се додуше плаше Бога; само ипак посјећују ријетко цркву, и то већина само неколико пута у години.

У религији влада највећа слобода; између православца и оно мало католика који ту живе не прави се ни најмања разлика.

Заиста би била велика глупост кад би се и правила разлика, пошто ми сви пак тапкамо у мраку (с очевидним изразом слободнога духа изјашњавао се Владика уопште). Сматрам да смо кудикамо удаљенији од сазнања истине него они који су се клањали сунцу³⁵ (с нарочитим уживањем прича он одмах послје тога како му је једном неки обични Турчин са својим једноставним разумом рекао: „Е вала, ми можемо да гријешимо у својој вјери, али ипак не вјерујемо у бесмисленост да је жена родила нашега Бога“).³⁶

³⁵ Његош ће касније у „Лучи микроkozма“ да велича обожавање сунца и свјетлости:

„О невини синови природе,
о мудрости проста најсјајнија!
До рођења сјајета истинога,
ви пресретни поклонници сунца!
Ви сте вјерни небесни синови,
вас свјетила луче животворне
носе к творцу, лучах источнику;
луч је сјајна богословија вам,
луч вам жртву у небо уводи...“

³⁶ Вук Караџић прича у својој дјелу „Црна Гора и Црногорци“ („Montenegro und die Montenegriner“), 1837, стр. 75, да „су уопште Црногорци мање сујевјерни него Срби у Србији, као што су и мање религиозни него ови...“

За Његоша се зна да је, у погледу религије, био врло слободоуман човек. Многи странци који су с њим разговарали налазили су у његовом карактеру „много више од свјетовног владара него од духовног вође“. Они су се дивили не само његовој физичкој љепоти и „великој интелигенцији“ него и његовим либералним погледима.

Ријеч и вјера су за Црногорца изнад свега, и кад се ради о стварима од значаја, сматра за част савјести да убије онога који прекрши ријеч.

Ако неки човјек погине било у препирци између више њих, било у гњеву између појединаца, непријатељство траје између породице убијеног и онога који га је убио све док не пане као жртва испаштања један из племена посљедњег, а то често траје годинама. Тада се пријатељство обнавља као што је било и раније.

Рјеђе се дешава да се породице нагоде око жртве помоћу новца.

Свештеник је у исто вријеме вођа свога села. Ако је пак он убио човјека, не смије више да служи службу божју.

Под овом жртвом не подразумијева се живот Турчина, јер се [Турци] сматрају као заклети непријатељи и сматра се као велика заслуга ако се убије неки Турчин поводом неког сукоба.

Земља је подијељена на девет области,³⁷ свако подручје има свога поглавара; свако село има свога судију, и свако племе, а њих има 50, има свога старјешину.

Најхрабрији који се истакну [у борби] против непријатеља и које народ као такве призна, постају вође и заповједници.

Владика именује свештенство и претсједава Сенату, који је именовао народ и који се састоји од 14 сенатора и чије је сједиште на Цетињу.

Садашњи Владика је први који је у својој земљи завео сенат.

Он плаћа сенаторе као и своју гарду која се састоји од 150 људи.

Основна се главница за ово скупља у цијелој земљи.³⁸

³⁷ У „Кратком прегледу на географическо-статистическо описаније Црне Горе“, које се појавило у црногорском календару „Грлици“ 1835, стр. 42, 43, стоји, између осталог: „Црна Гора раздјељује се на 8 окружија, од којие четири нахије, а друга четири Брда зову се... Катунска Нахија... У овој Нахији има девет племена (кнежгина)... Ријечка Нахија... раздјељује се на... пет племена“. Љешанска Нахија има три племена, Црмничка Нахија седам. Брда су: Бјелопавлићи са три племена, Пипери са три, Морача са три, Кучи са пет. — У том истом „Кратком прегледу...“ каже се мало даље: „У Црној Гори управленије јест духовно-војничко. Најстарије лице, Господар, у кога је пуна власт јест Владика, с прибавком свети. Од недавног времена постављен је велики суд под именом: Правителствујушчи сенат, у коме засједавају дванаест сенатора, и мали суд с названијем: Гвардија...“ (стр. 51).

³⁸ На завођење пореза у Црној Гори већ је мислио Петар I Петровић. У 20 члану његова „Законика“, који је установљен 18/30 октобра 1798, стоји: „...и тако учинишмо да свака кућа даје годиште парах илити ди-

Прошле године је једва скупљено 30.000 фиорина конвенционалног новца.

Постоје и новчане казне. На једног селака може се ударити глоба до 100 талира.

Владика управља свим политичким и религиозним пословима и он је неограничени кнез у земљи.

Што се тиче посјете коју је требало учинити турском амбасадору, о томе је Владика рекао: „Ја немам ништа да тражим код турског амбасадора; кад се у друштву сретемо, нећу се устру-

нарах шездесет“ (Зборник судских закона, наредба и међународних уговора по судској спруци за краљевину Црну Гору, Цетиње, 1912, књ. II, стр. 14). — 18 члан „Закона отачаства“, које је израдио Иван Ивановић Вукотић 23 маја (4 јуна) 1833 г., прописује „да сваки Црногорац и Берђанин има дават у цар(с)ку касу свака кућа на годину талијер“ (Архивско одјељење Државног музеја на Цетињу; Душан Вуксан. Записи, 1927, књ. I, стр. 51; д-р Станислав Боровски, Закони отачаства 1833, Подгорица, 1938, стр. 9. — Црногорски народ, који се придржавао оне пословице: „Наше горе не трпе регуле“, није се лако ммирио са завођењем пореза. Уста, он је био „лишен не само богатства но и средњег бића“. У току јануара и фебруара 1834 Његош је лично купио по Бјелопавлићима годишњи данак од народа који је износио „од куће по талијер“ (Д-р Мираш Кићовић, Петар Петровић Његош, Писма I, Београд, 1951, стр. 209).

По свом повратку из Русије 1837 Његош је поново завео плаћање пореза у Црној Гори. Како је подијелио народ у класе, то видимо из досад непознатог његова „Објављенија народу црногорскому и брдскому“ од 18/30 септембра 1838, које нам је љубазно ставио на располагање Марко Шепчевић с браћом из Црмнице: „Од нас владике Петра Петровића објављеније народу црногорскому и брдскому. Даје ви се на знање да имате приправљати о овоме Митрову дне данак, које ћете давати за своје добро и благополучије, као што га сви народи дају у свијет. — Сваки зна који се у коју класу ултиса; који се уписа у прву класу, он ће давати по талијер и по: који је у другу, даваће по талијер; који ли је у трећу, он ће давати по талијера.

Од почетка Мојега правленија нитјесте се ви показали противни ни једној Мојој уредби; Ја се надам да нећете ни овој, но да ће ви мила бит, како она на коју се оснива темељ среће народне. У случају ако би се ко наша овом прогивник, он ће жестоко бити од суда наказан, како непријатељ добра и мира народњег. Такођер, ако о Митрову дне ко не приправи паре којег иду, он ће бити глобљен од суда и опет ће исте паре дати. Тако знадите и да сте здраво. Цетиње 18 септемврија 1838“.

Најбогатији крајеви Црне Горе Црмничка Нахија и Бјелопавлићи највише су се одупирали завођењу пореза у нашој земљи. „У Црњичкој Нахији догодиле су се“, тако јављају „Новине српске“ 10/22 фебруара 1839, број 6, „због често поменутога на класе, по имјенију житеља, раздјеленога давања земаљске дације, кржаве сцене, будући су Црњичани оружјем натраг одбили оне људе кои су од владике били опредјелени, да дацију ову од народа исте нације шкупте“ (д-р Љубомир Дурковић-Јакшић, Србијанска штампа о Његошу и Црној Гори, издање Српске академије наука, Београд, 1951, стр. 97). (О завођењу пореза у Црној Гори биће ријечи у једном другом моме чланку).

чавати да с њим поразговарам, али ја не налазим никаква разлога да га посјетим“.⁹⁹

На примједбу да је у нашем цивилизованом свијету обичај да онај који касније дође у један град, најприје посјети пријатеље и познанике, и да онај који врши неку јавну службу обично из учтивоности посјети, према положају, сва надлештва, министарства итд. итд., иако их не познаје и премда нема да посвршава никакав посао код њих, и да је на примјер мој господин гувернер приликом свога доласка из Задра посјетио сва висока мјеста, па и турског амбасадора, код кога је исто тако имао мало послова да посвршава и од кога је требало исто тако мало да тражи, — одговорио је Владика: „Ја то све врло добро схватам и радо бих се

⁹⁹ У једанаест писама Вилхелма Хопеа, који је „у тридесетим и четрдесетим годинама прошлога века“ живио у Бечу и био агент српске владе, налази се доста драгоцених података о Његошском бављењу у Бечу 1836 и 1837. У првом свом писму од 25 децембра 1836 (6 јануара 1837) Хопе јавља: „Владика Црне Горе имао је част бити ових дана од стране рускога њуправника послова кнеза Горчакова представљен кнезу Метерниху, који га је са великом пажњом примио. Владика је код Његове Светлости провео скоро час и по. При растанку кнез Метерних се извињавао што због слабог стања своје жене није могао имати ту част да пријатног посетиоца позове на ручак, али да задржава себи право на то задовољство“ (Павле Поповић, Петар II Петровић Његош у Бечу у годинама 1836—1837, Српски књижевни гласник, Београд, 16 октобар 1910, стр. 587,588). У идућем писму од 1/13 јануара 1837 он додаје: „О његовој (о Његошу је говор) првој аудијенцији код кнеза-канцелара имао накнадно да поменем да је тада случајно управљено владици питање да не би желео да га представе и турском посланику, на шта је он кратко и оштро одговорио: „Немам ја код њега никаква посла“. (Исто, стр. 588). У писму од 5/17 јануара 1837 Хопе саопштава још неке појединости о Његошском разговору с Метернихом: „Ових дана имао сам част бити позван од црногорског владике, при чему се поведе говор и о кратком споменутом владицином одговору. Он увераваше да је сам Кнез Метерних управо на њега питање о турском посланику и да је он брзо одговорио да код њега нема никаква посла. „Да“, додаде он сад, „истина је, ми немамо никаква посла код Турака, осим можда само са пушком“. (Исто, стр. 588). Његош се интересовао код Метерниха да ли је турски амбасадор Ферик Ахмед-паша образован човек. Метерних је одговорио „да јесте и то у највећем степену, чему се владика није мало зачудио и засведочио своје неверовање ћутањем и значајним слегањем рамена“ (Исто, стр. 588). У своме писму од 1/13 јануара 1837 Хопе каже: „Јуче је владика Црне Горе имао част да га кнез Метерних позове на ручак. Још су били позвани гувернер Далмације граф Лилиенберг, са којим је Његош већ дуже време познат, руски њуправник послова кнез Горчаков, и ц. к. државни саветник барон Отенфелс. За столом је разговор био врло жив, а владика предмет нарочите пажње“ (Исто, стр. 589). 29 јануара (10 фебруара) 1837 Хопе извијештава: „Као што чујем, кад је црногорски владика изјавио да он нема никаква посла код Турака, турски посланик Ферик Ахмед-паша је изјавио кнезу Метерниху своје негодовање због пријатељског дочека владике и, пошто се хтео избећи владицин састанак са турским послаником, није владика ни добио позив за последњи бал код Метерниха. Уопште, као што се из неких околности може видети, поменути владицин одговор није овде никакво напашао на добар пријем, што је и царско руски посланик граф Алтракстин сасвим отворено изјавио владици. Ипак, овај тиме није ни мало узнемирен, само што ће своје бављење у Бечу морати скратити“ (Исто, стр. 589).

придржавао истих правила пристојности према свима, изузимајући према турском амбасадору кад бих имао неких послова да код њих посвршавам, а до овога не бих могао ни у ком случају, нити под никаквим изговором, да пођем, јер бих тиме обрукао себе и свој народ. Турчин би, у своје уображеном поносу, одмах приказао моју посјету [као моје] исказивање поданичке вјерности и у Цариград би писао да се Владика Црне Горе пред њим поклатио.

Због тога и због свога народа, а не због личне ненаклоности према амбасадору, не могу га никако посјетити.

То није с моје стране никакав понос, јер што се мене тиче, ја ћу, се, ако је то потребно, пред сваким другим... поклонити; само ми не допуштају да то учиним пред Турчином моје достојанство, достојанство мога народа и мој политички положај“.

Напоменуо сам Владици да би можда једна посјета турском амбасадору водила највећем добру његовог народа, — да би он могао за вријеме свога дужег боравка овдје да се упозна ближе и присније с Турчином и да би одмах могао да с Портом закључи формални мировни уговор, чиме би престали вјечити спорови и пролијевање крви.

Можда му за то не би (то ја природно не могу да знам и то овдје само наслућујем) кнез Метерних, кроз чије руке пролазе све ствари цијеле Европе и који се, као што то лично Владика зна, врло много труди да успостави међу свим народима мир и слогу, отказао своје моћно посредовање. Имам право да то наслућујем тим прије што сам лично видио да га је кнез примио с врло много добротe; стога сматрам, по свом ненадлежном мишљењу, да би била штета кад би се пропустила таква згодна прилика.

Владика ми је одговорио: „Све разумијем што ми Ви кажете; нипошто ја криво не схватам благодет за један спокојан трајан мир и ја бих свом душом пружио руку за то кад би се радило о другим сусједима а не о Турцима, али Ви не знате, Ви не можете замислити како су Турци на мојој граници дрски, како су невјерни.“⁴⁰ Кад бих и хтио да се с амбасадором сасвим спора-

⁴⁰ Капетан Фридрих Орешковић поднио је 10 јула 1840 један опширан извештај о ставу Црногораца према Турцима далматинском гувернеру Јохану Турском. Он ту, између осталог, каже: „... Сасвим је дружичији однос Црногораца према Турцима. Црногорци их, као што је то увијек било, непрестано узнемирују, врше снажне препаде, а с времена на вријеме предузимају и праве пљачкашке походе против њих; може се, штавише, рећи да је сада став Црногораца постао њиховим јединством у унутрашњости земље много снажнији и импозантнији него што је икада био... Већим потхватима располаже, по могућности, Владика лично, јер он све најтачније познаје, а својим сенаторима и капетанима препушта само да они њима управљају и да их изводе. Владика гледа да сачува ово народно расположење према Турцима и да га, по могућности, још и појача... Сваки онај који донесе на Цетиње једну турску главу, добија поклон у новцу; а ако је тај подвиг скопчан с незгодама које су изискивале на-

зумијем и да, штавише, с Портом закључим и писмени уговор, шта би то било, шта би користила сва моја наређења против урођене, од отаца насмијеђене, с мајчиним млијеком писане мржње која се неугашљиво укоријенила у срцу мога народа?

Ни Турци, ни моји властити људи не би, уосталом, водили рачуна о мировном уговору, јер на граници, гдје један непомирљиви непријатељ стоји наспрам другога, изгледају односи у практичном животу сасвим друкчије него што ми мислимо да их видимо одавде.

Али ако се узме, да би се с временом могли успоставити на граници мир и тишина, од какве посљедице би то било? Моји би се људи тим миром успавали; њима више не би било потребно да вјечито буду под оружјем; више не би били будни; они би на тај начин постепено постали мирољубиви сељаци као што су они у унутрашњости Аустријске Монархије, и омекшали би, док би Турци, међутим, организовали регуларне трупе и у тренутку када бих се морао супротставити неоправданим захтјевима Портиним, не бих био у стању да им се уобичајеном снагом одупрем, а Црна Гора, која се сад не плаши никаква напада и од које се, штавише, боје Турци дуж цијеле њене границе, могла би најзад да доживи срамну судбину подјармљивања.

Ову слику видим у даљини кад једном на нашој граници буду остварени истински мир и тишина, а ја не сматрам да је то могуће. Зато се морамо вјечно борити да нас нико никад не би савладао, али нас не може нико ни савладати, јер се ниједан Црногорац не предаје жив непријатељу.

Ако султан са свом својом силом иступи против нас, он нас може можда све уништити; савладати нас не може. Али ми се не плашимо надмоћности, јер смо у бољем положају и тачно познајемо земљу, а ниједан Турчин никада није у стању да се бори с оном храброшћу и с оном снагом као што се Црногорац бори за своје свето тло.“

Из горњег, а и из понеке друге његове изјаве, видио сам, да није Владика онај једноставни природни човјек за кога мислимо да смо га при првом сусрету упознали. У присном опхо-

рочити храброст и одлучност, храбар човјек добија поврх тога још и сребрну медаљу...“ (Задар, Државни архив, Списи Намјесништва за Далмацију 21 (Geheime Akten 1840–1842).

И неки други страни путописци називају, као и Орешковић, ове црногорске упаде у сусједне турске провинције „пљачкашким походима“. Ако се пак има у виду да су турски поданици непрестано узнемиравали Црногорце, упадали на њихову територију, убијали старце и дјецу и пљачкали њихову стоку, онда, наравно, ови црногорски потхвати против турских држављана нијесу ништа друго до „репресалије и посљедице скоро непрекидног ратовања између Турске и Црне Горе“. Црногорци, уосталом, не би били у стању да кроз вјекове сачувају своју самосталност да нијесу стално били у покрету.

ђењу с њим, он говори с осјећањем и топлином, показује велику жељу за знањем,⁴¹ познаје прилично нову историју и митологију и одушевљава се увелико независношћу своје земље којом, уосталом, влада сасвим по демократским начелима“.⁴²

4 фебруара 1837 Лилиенберг упућује прву свеску Орешковићевих забиљежака о Његошу барону Отенфелсу и шаље му следеће писмо:⁴³ „У споразуму с Његовом Свјетлошћу трудио сам се да мој ађутант постане друг Владичин и у томе сам потпуно успио.

Изгледа ми да је важно упознати карактер и односе овога троструког самодршца,⁴⁴ а то се може најлакше и најсигурније постићи подужим присним опхођењем с њим.

Имам част да Вам у прилогу саопштим прву свеску о овоме посматрању да бисте је згодном приликом предали Његовој Свјетлости“.

Један примјерак ове прве Орешковићеве свеске доставља Лилиенберг, исто 4 фебруара 1837, и профу Јозефу фон Седлицком са наредним писмом:⁴⁵ „Оно што је мој ађутант, за кога сам се у споразуму с Вашим благородством трудио да постане друг Владике Црне Горе, имао прилику да о њему забиљежи, нека Ваше благородије најљубазније изволи да види из прилога, од чега сам по господину барону фон Отенфелсу доставио један препис Његовој Свјетлости господину државном канцелару“.

9 фебруара 1837 Орешковић подноси Лилиенбергу један врло дугачак извјештај о Његошу који ми овдје у пријеводу саопштавамо:

⁴¹ Орешковић ће саопштити нешто слично о Његошу и 10 јула 1840 у једном свом подужем извјештају генералу и заступнику грађанског и војног гувернера Далмације витезу Јохану фон Турском: „Владика има велику жељу за знањем и непрестано настоји да надокнади своје образовање које му недостаје; он говори прилично течно француски, а сад учи и њемачки језик и да црта топографске карте“ (Задар, Државни архив, Списи Намјесништва за Далмацију, Geheime Akten 1840—1842, „рг. 15/7. 1840. 114/ g. p.“).

⁴² Извјештај Фридриха Орешковића од 3 фебруара 1837, Беч, Österreichisches Staatsarchiv, Abteilung, Haus-Hof und Staatsarchiv.

⁴³ Писмо Лилиенбергово од 4 фебруара 1837 Отенфелсу, Беч, Österreichisches Staatsarchiv, Abteilung, Haus-Hof und Staatsarchiv.

⁴⁴ Мисли на Његоша као на црквеног, грађанског и војног поглавицу. — У Метерниховом писму од 18 јануара 1837 барону Штирмеру стоји: „et qui (Његош)... réunit dans sa personne la suprême autorité ecclésiastique, civile et militaire...“

⁴⁵ Писмо Лилиенбергово од 4 фебруара 1837 Седлицком, Беч, Österreichisches Staatsarchiv, Abteilung, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Polizeihofstelle.

„Н а с т а в а к з а б и л е ж а к а о р а з л и ч и т и м
изјавама Владике Црне Горе“⁴⁶

Стални Владичин друг је неки Караџић, родом Србин, који је већ много година настањен овдје у Бечу и који је ожењен и који, штавише, од Владичина доласка станује код истога.⁴⁷

Караџић се бави српском књижевношћу, био је прије неколико година у Црној Гори и према његовим осјећањима и погледима изгледа да сасвим припада руској странци. Он пушта и свога сина да учи у Петрограду.

Сем овога, [Владици] долази један руски професор, који Владиду поучава из француског језика.⁴⁸

⁴⁶ Анд. Гавриловић је искористио овај Орешковићев извјештај у својој студији „Владика Раде, његова поезија и путовања тридесетих година“ (Годишњица Николе Чулића, књ. XXXIII, стр. 276—280). Због недовољног познавања њемачког језика Гавриловић је, препричавајући садржај тога извјештаја, направио доста погрешака. — И Т. Ђукић је препричао овај Орешковићев извјештај у своме чланку „Његош и бечка дипломатија“ (Летопис Матице српске, 1940, књ. 353, стр. 345—347). Ђукић ту погрешно наводи имена „Каречај“ мјесто „Карачај“, „Данило Орешковић“ мјесто „Фридрих Орешковић“ и „Тефик Ахмет-паша“ мјесто „Ферик Ахмед-паша“. Ђукићу, сем тога, није било познато да је Анд. Гавриловић још 1914 унеколико искористио извјештаје Фридриха Орешковића од 9 фебруара, 14 фебруара и 19 фебруара 1837.

⁴⁷ Вилхелм Хопе тврди у своме писму од 25 децембра 1836 (6 јануара 1837) да је Вук Караџић „свакога дана код владике“ и да га „обично и прати кад год се овај извезе“ (Павле Поповић, Петар II Петровић Његош у Бечу у годинама 1836—1837, Српски књижевни гласник, 1 новембар 1910, стр. 677).

Анд. Гавриловић каже у својој расправи „Владика Раде, његова поезија и путовања тридесетих година“: „Ми са своје стране додајемо објашњење да је то остајање Вуково било сасвим природно; кад год би се увече заседео код Његоша, Вук би морао остати и на конаку, јер је из „града“ до Вукова стана у предграђу на Ландштрасе ваљало прећи преко велике пољане — Гласије — где су се и дању догађала убиства“ (Годишњица Николе Чулића, Београд, 1914, књ. XXXIII, стр. 275).

⁴⁸ Враћајући се из Петрограда Његош је стигао у Трст 27 октобра 1833. Ту се задржао „скоро мјесец дана... другујући с трговцима Димитријем Бајовићем, Марком Квекићем и Божидаром Поповићем, с учитељима Димитријем Владисављевићем и Симеоном Димитријевићем, те с православним свећеницима Симеоном Главашем и Дамјаном Груборовићем“ (Петар Колендић, Његошев „Глас каменштака“ у талијанском пријеводу Петра Сентлића, Споменик Српске краљевске академије, Београд, 1941, XCIV, стр. 8). Тада се Његош зарекао Димитрију Владисављевићу „да кад други пут пође у П(етерс)б(у)рг неће ићи без француског језика“. Владисављевић му је обећао да ће „му набавити једнога учитеља и послати му га“ (Д-р Лаза Секулић, Посвећење Владике Рада за епископа, Летопис Матице српске, 1936, новембар—децембар, књ. 346, стр. 317). Тек 22 јануара 1838 долази из Трста на Цетиње Француз Антид Жом који тамо остаје као Његошев учитељ француског језика до отприлике 10 јула 1839. Вјероватно је да је и Владисављевић узимао учешћа у трагању за Антидом Жомом. О Антиду Жому писао је, на основу истори-

Једне вечери затекао сам код њега и једног руског пуковника,⁴⁹ који је прилично био упознат с француском књижевношћу и који је с дивљењем говорио о Таљерановом⁵⁰ познавању државе.

Кад се дошло на разговор да је Таљеран изјавио приликом своје посљедње заклетве: да је то његова тринаеста, а да се он нада да ће то бити и његова посљедња, Владика је примијетио: „Што се мене тиче, ја не вјерујем да се Таљеран посљедњи пут заклео, само би морало бити да он дуго не живи, или Французи не би морали остати оно што су.“

Затекао сам код Владике и рускога свештеника, који је, изгледа, овдје намјештен код руске капеле.

Из разговора с професором разумио сам да је неки руски кнез посјетио Владика и професор ми се најзад жалио да га врло често у његовим часовима наставе узнемиравају многи посјетиоци које Владика прима.

Сљедећег дана ми је Владика причао да је разговарао много о мени с руским пуковником; он се распитивао о моме времену службовања и кад сам му рекао да већ служим као официр 23 године, узвикнуо је: „У Русији бисте били сигурно већ генерал.“ ...

Повела се ријеч о разним знаменитим особама.

О кнезу Поњатовском⁵¹ рекао је Владика да сматра његово скакање у Елстер да би се спасио рускога ропства као кукавич-

ске грађе из Архивског одјељења Државног музеја на Цетиње, д-р Никола Банашевић (Записи, Цетиње, 1929, књ. V, стр. 197—200). Жомоз долазак у Црну Гору приказао је, помоћу историске праће из Државног архива у Задру, д-р Петар Колендић 1948 (Историски записи, Цетиње, 1948, књ. II, стр. 241—247). (Упор. још и наш чланак „О Његошеву учењу француског језика“, Историски записи, Цетиње, 1952, књ. VIII, стр. 100—109).

⁴⁹ То је био руски потпуковник Јаков Озерецковски.

⁵⁰ Talleyrand Périgord (Charles-Maurice De) (13-II-1754 + 17-V-1838), генерални повјереник француског свештенства (1780), владика у Отену (1788), посланик свештенства на Скупштини сталеза (1789), члан директориума сенског департамана (1791), од 1791—1792 он има разне мисије у Енглеској, а од 1795—1796 у Пруској, министар иностраних дјела 1797—1799 и 1799—1807, државни врховни канцелар 1808, члан регентског савјета у јануару 1814, претсједник привремене владе 1814, министар иностраних послова 12-V-1814—25-IX-1815, први краљевски коморник Луја XVIII и Карла X, амбасадор у Лондону 1830—1834 (А. Дебидур: Дипломатска историја Европе (1814—1878), превод с француског д-р Драгомистра Иконића, Београд, 1933, књ. I, стр. 14). — Таљеран је „у своме животоу 18 пута полагао заклетву разним француским владама“, али је све варао и издавао (Енциклопедическиј словарь Ф. Павленкова, С. Петербургъ 1910, сл. Талейранъ — Перигоръ, стубац 2495).

⁵¹ Кнез Антон Поњатовски, рођен 7 маја 1762 у Варшави, 19 октобра 1813 нашао је смрт у таласима ријеке Елстера, притоке Лабине. (Meuzers Grosses Konversations-Lexikon, VI издање, Лајпциг и Вец, 1909, св. XVI, стр. 146, 147).

лук и још је додао: „Жене у Црној Гори би узвикнуле да је то срамота“.

О Мирабо-овој⁵² заносној речитости говорио је Владика с дивљењем и кад сам му испричао с каквим изванредним сјајем је сахрањен и како су његови посмртни остаци били из Пантеона,⁵³ на стрводерским колицима, избачени зато што је он у посљедње вријеме постао невјеран својој странци, Владика је сасвим одобрио овај поступак и усто рекао: „Ако је истина да послје смрти живимо, мора да се душа Мирабо-ова још на ономе свијету радовала овоме правичном дјелу“.

Владика посјећује грофицу Апрашкин⁵⁴ и она га позива на ручак.

Једнога дана ми је причао професор да се за столом за којим је јео и за којим је био и кнез Лихтенштајн, много причало о Владици и да су прављене заједљиве примједбе зато што је кнез Горчаков претставио Владику кнезу Метерниху, на основу чега је закључено да се Црна Гора налази под руском заштитом и слично томе. Владика је одговорио на то ироничним осмијехом: „Можете причати шта хоћете; необично сам равнодушан према ономе што се уопште о томе примјећује“.

О чланку из „Allgemeine Zeitung“,⁵⁵ који је говорио о карактеристичним разговорима Владичиним, причало се много и комбиновало се ко је ове забиљешке могао дати новинару. Ја сам при томе изјавио како је за мене ова околност непријатна, пошто сам био у друштву Владичин тумач и да би се, природно, врло лако могло посумњати на ме, да сам ја, иако не директно новинару, ипак неке друге нешто о том причао. Владика и остала господа из друштва су ме тјешили и говорили ми да не треба да ме гризе савјест због тога. А кад сам примјетио да новине штавише садрже чињенице о Скадру, о којима није била ријеч и које су ми сасвим непознате, рекао је професор, смије-

⁵² Mirabeau (Gabriel-Honoré Riquetti) славни француски говорник, рођен 6 марта 1749, умро 2 априла 1791 (P. Larousse, „Grand dictionnaire universel“, Париз, књ. XI, стр. 312 ф. ф.).

⁵³ Panthéon у Паризу или црква свете Геневе (Eglise Sainte-Genève). Он је посвећен култу славних Француза (Aux grands Hommes la Patrie reconnaissante) (P. Larousse, „Grand dictionnaire universel“, Париз, књ. 12, стр. 128 ф. ф.).

⁵⁴ Жена руског посланика у Бечу грофа Апраксина. Из писма Вилхелма Хопа од 19/31 јануара 1837 сазнајемо да је гроф Апраксин 30 јануара 1837 позвао Његоша на ручак. (Павле Поповић, Петар II Петровић Његош у Бечу у годинама 1836—1837, Српски књижевни гласник, Београд, 16 октобар 1910, стр. 589).

⁵⁵ „Allgemeine Zeitung“, њемачке политичке дневне новине, издаване у Минхену, Улму и Аугсбургу 1798—1897. (Упор.: Meyers, „Grosses Konversations-Lexikon“, Лајпциг и Беч, 1902, т. I, стр. 347). Овдје Орешковић мисли на чланак о „Црногорцима“ који се појавио у ванредном прилогу „Allgemeine Zeitung“ 7 фебруара 1837, број 61.

шећи се: „Биће да је господин Караџић, који исцрпно познаје историју Црне Горе, додао крај чланка.“

Из овога цијелога разговора и начина излагања видио сам са сигурношћу да онај чланак у „Allgemeine Zeitung“ потиче из Владичине околине.

Владика ми се није могао сит напричати о невјерности турској и именовано ми је Решид-пашу⁵⁶ који му је раније писао најпријатељскија писма, а затим душмански повео армију против њега.

Владика се распитивао кад господин гувернер намјерава да одавде отпутује и да ли ћу ја истовремено поћи с њим за Далмацију.

На одговор да ћу ја вјероватно још овдје остати и да ћу доцније слиједити господину гувернеру за Задар, изјавио је Владика да би му било врло пријатно кад бисмо заједно преваљили тај пут, пошто он ионако иде у Задар, али да ипак жели да одавде пође за Венецију да би видио један дио Италије, затим да пропутује од Трста кроз Војну Границу⁵⁷ да би упознао тамошњу организацију.

Кад сам рекао Владици да кнез Метерних жели да [Владика] не штампа своју пјесму, био је тим изненађен. Ипак се тренутно прибрао и рекао: „Мислио сам да ћу кнезу указати своју пажњу, а тиме и своје поштовање; пошто он пак неће да се ствар објави, нећу да штампам своју пјесму и задржавам своје право да лично уручим кнезу свој рукопис.“⁵⁸

Послије тога је уопште направио више примједби о политичком положају јавних чиновника при чему је означио дипломатију изразом „дволичност“.

Владика је затражио од мене најтачније појединости о нашој армији, и кад сам је процијенио на отприлике 500.000 војника, он је рекао да му је министар Неселроде⁵⁹ причао да Русија

⁵⁶ Мехмед Решид-паша увјерава Његоша у своме писму од 15 децембра 1831 да се Црногорци не треба да „плаше муслимана“. То улијева наду Његошу да је Мехмед Решид-паша „човјек који воли мир и тишину“. Сад је Његош „сигуран“ да штавише Мехмед Решид-паша неће ни покушати да чини „сличне ствари“ (Петар II Петровић Његош, Писма I, Београд, 1951, стр. 93—95). — 1832 Мехмед Решид-паша заузима пак непријатељски став према Његошу и покушава да му докаже „да Црна Гора припада Порти отоманској“. Он зове Црногорце да му се предају и турском рајом постану (Исто, стр. 151, 152).

⁵⁷ Војна Крајина или Војна Граница. (Упоредити о њој: М. Црелог, Војна Крајина, Станојевићева „Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка“, Загреб, књ. I, стр. 396—398).

⁵⁸ Ода кнезу Метерниху коју је први пут објавио Павле Поповић у „Српском књижевном гласнику“, књ. XXV, 1 новембра, 1910, стр. 682—684.

⁵⁹ Карло Неселроде, руски више-канцелар, рођен 14 децембра 1780, умро 15 априла 1856 (Meyers „Grosses Konversations-Lexikon“, Лајпциг и Беч, 1909, књ. 14, стр. 531).

има под оружјем 870.000 људи. Том приликом је Владика поново говорио о користи [коју бих имао] кад бих био у руској служби.

Кад сам, по налогу господина гувернера, говорио с Владиком о исправљању границе између нашег приморја и Црне Горе, рекао ми је овај: „Ништа ми не може бити пријатније ни пожељније него да живим с Аустријом у миру и тишини; ја ћу заиста све употријевити што од мене зависи да би се наше границе исправиле и одредиле; надам се да ћу помоћу господина гувернера, о чијој сам правичности и превеликој доброти много похвалнога чуо и кога сам сада лично упознао, све уредити без потешкоћа, иако предвиђам велике тешкоће; узајамна добра воља ће пак уклонити и ове потешкоће, јер људи могу да савладају све само кад озбиљно хоће.

Страхујем да ће највеће препреке бити код манастира Стањевића који Црногорци посматрају као старо сједиште својих владика и као светињу и који и Аустријанци траже.

У том погледу се врло тешко може преговарати с необразованим народом, зато што се он придржава навика својих отаца. Своје тло посматра као свето, цијени неповредљивост своје земље изнад свега и увијек је спреман да својом крвљу искупи сваку стопу своје земље“.

Као живи примјер испричао ми је Владика слједеће: „Прије неког времена био сам ноћу већ легао да спавам кад ми је јавио мој слуга да ме неколико Црногораца хитно тражи да са мном поразговарају; тога часа нијесам их хтио примити, али пошто ми је слуга напоменуо да је значајна гомила људи дошла и пошто сам морао помислити на нешто изванредно, обукао сам се и упутио сам им се. — Тада је [њихов] вођа стао говорити: „Господару, Аустријанци су премјестили своја стражарска мјеста изнад Стањевића на наше земљиште, благослови наше оружје; ми смо на путу да их искасипимо стражу“.

У почетку сам покушао да их добротом, а затим пријетњама задржим од овога варварског дјела и могао сам их само тиме умирити што сам им обећао да ћу писати у Котор окружном капетану да се стража одмах повуче, што се заиста и догодило идућег дана“.

Не само овом приликом него и сваком другом кадгод је била ријеч о границама и сусједствима, Владика је изјављивао како му је необично драго да с Аустријом увијек живи у пријатељском односу и да ништа више и не жуди него да једном зарати Аустрија с Турском да би могао доказати чињеницама ова своја осјећања, а у том случају он јамчи и за сав свој народ.

Владика ме упитао колико трупа има под својим заповједништвом гувернер од Далмације, и пошто сам саопштио да има око 10.000 људи, а у исто вријеме пак напоменуо да код нас по-

стоји уредба да сваки генерал-командант има право да у хитним случајевима употријеби трупе из најближе главне команде и да му у случају потребе стоје на располагању свих осам пограничних пукова и гарнизони из Ријеке, Карловца, Запреба итд., итд., што чини 30.000 људи, — Владика је одговорио: „То је заиста врло паметно уређено и зато сам се често чудило како су Аустријанци могли, поред своје сталне расположиве снаге, да трпе да их Турци понекад на граници изазивају, пошто су они могли сваки пут да их казне одлучном надмоћношћу.

Генерал Рукавина⁶⁰ и онај који сад заповиједа у Карловцу (Валтштетен) учинили су у овом погледу за Границу више него што се то иначе догодило у току пола вијека, и ми ћемо видјети да ће Крајишници живјети у миру.

Иначе су Турци правилно мислили да Аустријанци немају храбрости да их напану, и ово мишљење их је све више охрабљивало. С друге стране, Турци су знали врло добро да су сиромашни Крајишници морали прво да траже допуштење из Беча да би употријебили репресалије против њих и да се ово допуштење тешко добијало. Изгледа пак да се, има већ двије године, ова ствар измијенила, и када би Турке само неколико пута казнили као код Клудуса, онда заиста они не би поново тако лако узнемиривали Границу“.

Поведе се ријеч о грађењу путева. Владика се распитивао да ли је подмаршал Вукасовић, који је израдио лијегу Луизину улицу, исти онај који је некада био у Црној Гори. Расправљало се о томе шта би стајало грађење пута од Котора до Цетиња, Владичина пребивалишта, и када се говорило о приближном пројекту, Владика је одговорио: „А зашто би био потребан тај пут? Нама он није потребан“.⁶¹

⁶⁰ Рукавина, Матија, подмаршал (1737, Трновац — 3/5 1817, Беч). 1755 ступио је као заставник у пјешачку пуковнију Естерхази; у бици код Лобосита у Чешкој постао је поручник, 1759 капетан у оточанској граничарској пјешачкој пуковнији, 1778 мајор, 1786 потпуковник, 1789 пуковник. 1795 генералмајор, 1798 војни заповједник у Далмацији, 1801 подмаршал. Послије Бечког конгреса је пензионисан (Станојевићева „Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка“, 1928, књ. III, стр. 819).

⁶¹ 1840 Његош ће увидјети да су за његову земљу потребни путеви за саобраћај.

26 јуна 1840 јавља Габриел Ивачић Губернијалном претсједништву у Задру да га је Његош обавијестио преко свога брата Пера да ће концем јуна 1840 почети с изградњом пута од Цетиња преко Његуша до аустријске границе и да ће се радови на том путу окончати до краја 1840. Његош је замолио Ивачића да и Аустријанци почну што прије с прављењем пута од Котора до црногорске границе. (Задар, Државни архив, Списи Намјесништва за Далмацију 245 (б. Ха. к. X/5. 1. 1840).

Из Ивачићевог писма од 5 октобра 1840 Губернијалном претсједништву сазнаје се да је око два мјесеца непрестано радио велики број Црногораца на путу од Цетиња до аустријске границе. По Ивачићевом мишљењу рад на томе путу треба да буде довршен у току октобра 1840 г. Изградња тога пута стајаће Његоша око 8000 флориона (Задар, Државни архив, Списи Намјесништва за Далмацију 245 (б. Ха. к. X/5. 1840).

Ја сам одговорио да путеви уопште унапређују трговину, а тиме и умјетност и индустрију, и да стога они морају бити за сваку земљу пожељни као благодет. На то је Владика одлучним тоном одвратио: „Ми нијесмо у таквом положају као други народи; нама, дакле, није потребан пут ни у какву сврху“.

О судској управи у Црној Гори добио сам исљедећа обавјештења:

50 племена су пране од девет области (нахија). Постоји један мали, укратко састављени, законик.⁶² Ипак се већином суди према увиђању и савјести судија.

Судије су мјесни старјешине, главари племена и поглавице нахија. То су све чиновници који не добијају никакву плату.

У случају потребе ови се састају и изричу пресуду о посједу и власништву; и зато је пак врло ријетко потребна судска одлука.

Не постоје никакве тјелесне казне него само новчане. Само се у кривичним стварима, које се врло ријетко догађају, примјењује смртна казна; злочинац се доводи због пресуде сваки пут у главни град Цетиње.

Ако неко некога удари чибуком или нстом, [онда се то] сматра као срамотно злостављање и кривац мора за то да плати казну од 50 дуката ономе кога је увриједио, а других 50 општина; ако он не може исплатити новац, одузима му се све његово имање и прогони се из земље.⁶³

Због строгости закона, који се у Црној Гори сматрају светињом, врло ријетко се догађају сличне срамотне увреде.

Тим чешће се дешавају изгреди оружјем с којима се ни издалека не поступа тако строго, а који се кажњавају само према штети и величини ране.

Прије неког времена изгледало ми је да је нешто Владика озловољило. Он је у својим изјавама много уздржљивији, а његово лице одаје нешто тајанствено.

⁶² У „Кратком погледу на географическо-статистическо описаније Црне Горе“ стоји, између осталог, и ово: „У Црној Гори не има никаквије позитивније закона; стари обичаји замјењују их. Покојни митрополит Петар Петровић год. 1796 написао је један мали на обичајима основани Законик, кога је народ јединогласно на општем сабору одобрио, и са заклетвом торжествену примио, по коме се и данас с неком малом измјеном Сенат влада. Овај је Законик написан по оном канону: *Законе треба принарављати народима, а не народе законима*“ (Грлица, Цетиње, 1835, стр. 51, 52).

⁶³ Осми члан „Законика“ који је написао Петар I Петровић 1796 г. гласи: „Ако пак удари који брата Црногорца ногом или камишем, такви да плати за ови ударац цекинах педесет а глобе Црногорцима цекинах педесет. Ако ли га они убије пошто буде ударен, за њега да поговора није колико ни за лупежа који у крађу погине“ (Грлица, календар црногорски, за годину 1835, стр. 52).

Кад сам једне вечери играо билијара,⁵⁴ примијетио сам да он разговара са својим рођаком Ђорђијем сасвим тихо и кришом (то се иначе у мојој присутности никад није догодило), и кад сам се хтио у уобичајени час да удаљим, он ми је рекао да жели идућега дана да разговара с мојим г. гувернером и да моли истога да му за то одреди један сат времена.

Кад сам му другога дана, у име свога господина гувернера, предложио да пођем с њим у позориште да видимо плесача Перота,⁵⁵ избјегао је одговор, али мој предлог није потпуно одбио.

Дошао је у час који је био за њ одређен и пошто је најприје говорио о исправљању граница, изјавио је да је одлучио да кроз неколико дана одавде пође за Париз и да моли господина гувернера да с њим оде у опроштајну посјету кнезу Метерниху.

Ја сам отпратио Владику кући и кад сам му испољио своје чуђење због тога што је нагло одлучио да отпутује за Париз, рекао ми је: „Добио сам писма из Петрограда од свог секретара“⁵⁶ из којих сазнајем да су окончане тамо све моје ствари, и пошто немам овдје ништа више да радим, хоћу да искористим вријеме,

⁵⁴ У марту мјесецу 1839 Његош је набавио билијар из Трста и смјестио га у своју „Билјарду“ (то се види из извјештаја Фридриха Орешковића од 1 априла 1839 Венцелу Фетеру фон Јилиенбергу, Задар, Државни архив 33, Geheime Akten, 1839). Сваке вечери посвећивао је „том задовољству неколико часова“ и постао је страствени и веома вјешти играч билијара. Играо га је како са својим сенаторима и перјаницима тако и са страним пјесницима и путописцима, а уживао је и гледајући кад га други играју. Понеки од „његових гардиста или његов ађутант често су га забављали својом вјештином“. Француз Антид Жом, који је дошао на Цетиње 22 јануара 1838 и тамо остао до отприлике 10 јула 1839, давао му је часове из француског језика и поучавао га из шаха и билијара. То се сазнаје из извјештаја од 27 маја 1839 неког аустриског доушника који се чува у бечком Управном архиву (Österreichisches Staatsarchiv, Abteilung, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Polizeihofstelle): „Man spricht von ihm nichts, als dass er dem Vladika ausser der französischen Sprache Unterricht im Schachspiele, und auch den Billiard gebe“.

⁵⁵ Perrot Jules Josef, балетски мајстор бечке Дворске опере од 29 септембра 1836 до 31 децембра 1838 (D-r Wilhelm Beetz, Das Wiener Opernhaus 1869 bis 1945, Panorama, стр. 151).

⁵⁶ 24 децембра 1835 налазимо Димитрија Милаковића у Котору. Код себе има пасош који му је Његош издао за Петроград. Габриел Ивачић му даје пасош који важи за аустријске земље до Беча. Тих дана Милаковић полази аустријским теретним једрењаком, којим је заповиједао Луковић са Прчања, директно за Трст. Ивачић сазнаје да Милаковић иде у Русију да би издјејствовао код руског двора да црногорски народ и даље добија руску годишњу помоћ од 1000 дуката, да би му бивши претсједник Црногорског сената Иван Ивановић Вукотић положио рачуне за 60.000 фронтини, које је био потражио за вријеме свога боравка у Црној Гори, и да оправда Његоша код Рускога синода због проглашења митрополита Петра I за свеца и због црногорских напада на Служ 1834 и на Жабљак 1835. (Писмо Габриела Ивачића од 28 децембра 1835 Губернијалном претсједништву у Задру, Задар, Државни архив, Списи Намјесништва за Далмацију, Central Akten, 1836; b. XIIIa. c. dal N° 1 al N° 200).

које још могу да проведем удаљен од своје куће да бих у свијету нешто видио“.

Још одраније Владика је знао да сам се образовао у Француској, и то у Војној школи у Сан Сиру; сад је то изнио, упита ме колико сам живио у Паризу и закључио је своја питања сљедећим: „Било би ми врло пријатно кад бисте могли да сад са мном путујете. Пошто темељно познајете [Француски језик] и пошто се добро сналазите у Паризу, пружили бисте ми велику помоћ.

Господин гувернер ми је ионако обећао да ће Вас, приликом исправљања наших граница, додијелити комисији; на тај начин бисмо заједно путовали одавде за Париз, а тада преко Милана и Венеције за Задар до свога гувернера и најзад бисмо приступили исправљању границе.

Замолићу господина гувернера да Вам одобри отсуство“.

У току даљег разговора казао ми је Владика да никако неће посјетити у Паризу грофа Палена;⁶⁷ он не жели, рекао је, да се и тамо протумачи његова посјета као да је он под руском заштитом, али иначе намјерава да тамо посјети више особа.

„Нека Вам само г. гувернер да отсуство“, рекао ми је Владика поново.

С највећим расположењем довикнуо ми је: „Monsieur le capitaine, ми ћемо се заједно шетати по Palais royal; ми ћемо да слушамо у посланичкој Градској управи како говоре мудре главе и слично томе.“

Кад му је идућег дана г. гувернер рекао да он нема ништа против тога ако ја хоћу да пођем на отсуство у Париз, али да ипак зависи од Дворског ратног савјета да ли ће се за то дати одобрење, мени Владика сасвим задовољно изјављује: „Ја сад већ видим наше заједничко путовање за Париз као свршену ствар, пошто г. гувернер нема ништа против тога, јер само кад он хоће, не може Вам Дворски ратни савјет одбити да добијете отсуство за своје приватне ствари“.

Припитао сам Владику да ли су његови пасоши⁶⁸ за Париз у реду и потсјетио сам га да их мора на вријеме набавити да се

13 јануара 1836 Милаковић стиже у Трст, а 21 јануара 1836 наставља свој пут из Трста за Беч (Нота владиног савјетника доктора Алојза фон Кал-Розенбурга од 30 јануара 1836 Окружном поглаварству у Котору, Задар, Државни архив, Списи Намјесништва за Далмацију, Central Akten, 1836. 196. b. XIIIa. c. dal N° 1 al N° 200).

Из Беча ће Милаковић отпутовати за Петроград гдје ће се мјесецима задржати.

⁶⁷ Паленъ Петръ Петровиѣ, гроф (1777—1864), руски посланик у Паризу од 1836 до 1841 (Энциклопедическій словарь А. Н. Чудинова, С. Петербургъ, 1901, s. v. Паленъ, томъ II, стр. 19).

⁶⁸ И Ђорђевић Петровић је сигурно требало да с Његошем пође у Париз. Зато овдје није ријеч само о једном пасошу.

можда не би задржавао, пошто је издавање пасоша за иностранство увијек скопчано са врло многим незгодама.

Владика ми је одговорио: „Не знам какве би могле бити незгоде. Упутићу свој пасош за Париз и тим ће бити све свршено.“

Потом је, утонуо у мисли, неко вријеме ишао по соби горе доље и најзад се обратио господину Карацићу с питањем: „Вјерујете ли да би могло нешто да стане на пут моме путовању?“. Пошто је овај одговорио одречно и пошто сам ја настојао да разлозима, заснованим на разуму, разбијем неповјерење које се јасно оцртавало на његовом лицу, Владика је, пошто је опет извјесно вријеме ишао ћутке по соби горе доље, рекао: „На крају су они још у стању да ми ставе препреке на пут! али с каквим правом? Могу ме таман тако спријечити да се вратим у Црну Гору; исто тако ме могу одмах овдје задржати. И ја бих то исто, додуше, могао да учиним код своје куће, и кад би дошли на Цетиње сви министри из цијеле Европе, могао бих их све тамо задржати, штавише, могао бих им свезати руке наопако.“

Настојао сам да растјерам ове неповјерљиве мисли Владичине, али је он наставио у истом тону: „Ја сам слободан човјек; ја не припадам ни Русији, ни Аустрији, ни Турској; ја никоме не припадам. Ја сам самосталан слободан човјек и била би највећа злоупотреба силе, ако би хтјели спријечити моје путовање.“

Ко ми може забранити да ради свога задовољства пропућем читаву Европу?

Ако примљетим и најмање устезање, вратићу се у Црну Гору, писаћу у Париз и затражићу пасоше директно од француске владе, а онда ћу видјети ко ће ме у моме путовању спријечити.“⁹⁹

11 фебруара 1837 јавља Лилиенберг Метирниху:⁷⁰ „Што се пасоша тиче, мој ађутант је доставио одговор Ваше Свјетлости Владици Црне Горе, који је он сасвим мирно саслушао. Он је пак у исто вријеме замолио мога ађутанта да у његово име потражи од Француског посланства пасош за Париз и мој ађутант је сматрао, да не би код Владике изазвао неповјерење, да мора да изврши овај налог и да понесе пасоше француском амбасадору, код кога се и овога тренутка налазе.“

Капетан Орешковић је [био тамо] зато што говори француски и он је говорио у име Владичино само као доносилац; притом се лично није именован, а нијесу га ни питали за његово име“.

⁹⁹ Извјештај Фридриха Орешковића од 9 фебруара 1837, Беч, Österreichisches Staatsarchiv, Abteilung, Haus-Hof und Staatsarchiv.

⁷⁰ Писмо Лилиенбергово од 11 фебруара 1837 Метирниху, Беч, Österreichisches Staatsarchiv, Abteilung, Haus-Hof und Staatsarchiv.

Једну копију овога свога писма Метерниху Лилиенберг доставља, исто 11 фебруара 1837, Седлницком.⁷¹

11 фебруара 1837 Лилиенберг шаље Метерниху и Седлницком по један примјерак Орешковићевог извјештаја „Наставак забиљежака о различитим изјавама Владике Црне Горе“ од 9 фебруара 1837. Том приликом он додаје Седлницком: „Мислим да се не смијем одрећи части да с потпуном оданошћу поднесем и Вашој Екселенцији оно што се односи на изјаву Владике Црне Горе и што упућујем Његовој Свјетлости кнезу Метерниху“.⁷²

11 фебруара 1837 Орешковић доставља Лилиенбергу и трети свој извјештај о Његошу:

„Наставак разних изјава Владике
Црне Горе и његове околине

Тек сам јуче сазнао да је Владичин рођак Ђорђије био три године у руској служби, да је напустио официрски позив и да има два руска одликовања.

Затекао сам господина Карацића са још једним господином, који ми је био непознат, да ради за писаћим столом. Послије неког времена Владика је прочитао и потписао неколико писама која су му били донијели на потпис.

Он ми је потом рекао да му је рано ујутро, када је био послао по пасоше за Париз, саопштила Државна канцеларија: „Мора се најприје разговарати о томе са кнезом Метернихом“.

„Не знам“, додао је, „зашто се толико устручавају? Можда ипак хоће да ми ставе на пут извјесне препреке, дакле, хоће да поступају према мени као према непријатељу, а ја сам овдје дошао неусиљено као пријатељ и добри сусјед. Не, то не вјерујем. Аустрија нема зашто да вријеђа моју част, а била би срамота кад би хтјели да ми ускрате пасоше. Не, ја то никако не вјерујем“.

Прије подне је био Владика у Руском посланству.

Увече сам нашао код њега грчког отправника послова који је био баш тада стигао из Лондона и Париза у Беч; он је посетио Владика, даровао му из поштовања једноставну бурмутицу са сликом Велизаревом и тражио од њега да дође у Грчку, гдје би био сигурно одлично примљен, јер Грци гаје нарочиту симпатију и поштовање према Црногорцима, као према природ-

⁷¹ Писмо Лилиенбергово од 11 фебруара 1837 Седлницком, Беч, Österreichisches Staatsarchiv, Abteilung, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Polizeihofstelle.

⁷² Писмо Лилиенбергово од 11 фебруара 1837 Седлницком, Беч, Österreichisches Staatsarchiv, Abteilung, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Polizeihofstelle.

ним турским непријатељима и јер су Црногорци они који су Турцима задали први пораз.

Када се био удаљио грчки отправник послова, рекао ми је руски професор: „Кад се једном буде средило грчко царство како ваља, онда би се лако могло десити нешто Турској, јер је она већ опкољена Грцима, Русијом, Србијом, Црном Гором, Грчком (sic!) Молдавијом и Влашком. Ова посљедња [земља] је ионако под руском заштитом и може се сматрати као главни руски квартир.

У току вечере разговарао је Владика неколико пута сасвим полако и тајно са својим рођаком Ђорђијем тако да нијесам могао да разумијем разговор.

Баш ми сад паде на памет да ме Владика синоћ замолио да се, у његово име, с молбом обратим господину гувернеру грофу Лиленбергу да се заузме код његове свјетлости кнеза Метерниха да би [Владика] ускоро добио своје пасоше за Париз како би благовремено дошао на исправљање границе которске, о чему је већ било говора.“⁷³

Павле Поповић је готов да се срди на кнеза Горчакова што је осујетио Његошеву жељу да пође у Париз. Он не зна да је главни кривац за то био Лиленберг. То се јасно види из Лиленбергова писма од 11 фебруара 1837 Метерниху:⁷⁴ „Из прилога који садржи синоћњу изјаву Владичину нека најљубазније изволи Ваша Свјетлост да сазна да његови односи и идеје не одају једноставног Црногорца него су они можда у извјесном погледу врло значајни.

Ја сам најскромнијег мишљења да је од велике важности да се тачно мотри овај чудновати пустилов који стоји на челу од 30.000 добро наоружаних фанатичних брдских ратника и који се налази у веома повољној позицији.

Што се тиче [његова] пута за Париз, усуђујем се да најпокорније замолим Вашу Свјетлост да изволи да најљубазније, ако се може, баци кривицу због недобијања пасоша на одбијање царске Руске амбасаде, за коју је он, приликом своје посјете Вашој Свјетлости, лично рекао да зависи од ње, и да [Ваша Свјетлост] и у овом погледу изволи уклонити од нас сваку мржњу, јер би страшна освета ових брдских становника могла проузроковати много зла у Котору“.

14 фебруара 1837 Орешковић уручује Лиленбергу четврти свој извјештај о Његошу:

⁷³ Извјештај Фридриха Орешковића од 11 фебруара 1837, Беч, Österreichisches Staatsarchiv, Abteilung, Haus-Hof und Staatsarchiv.

⁷⁴ Писмо Лиленбергово од 11 фебруара 1837 Метерниху, Беч, Österreichisches Staatsarchiv, Abteilung, Haus-Hof und Staatsarchiv

„Наставак различитих изјава
Владике Црне Горе

Изгледа да се Владика носи мишљу да у своје вријеме испуни молбу грчког отправника послова да пође у Грчку, пошто се брижљиво распитивао о начину путовања, наиме о томе да ли се оно може лакше привести у дјело морем или копном, и најзад је израчунао да би путовао на коњу од Црне Горе до Атине 30 сати.

Случајно сам сазнао да господин Караџић добија пензију од Русије.

Владика ми је јуче рекао да више не намјерава да путује за Париз него за Русију.

Посланство му је рекло, додао је у повјерењу, да не одобрава његов пут за Париз ни Аустрија ни Русија, и он неће да ради против мишљења ових сила.

„По свој прилици се боје“, рекао је смијешећи се, „да бих могао у Француској да усисам слободоумна начела, да бих могао можда пристати уз неку странку, али то су маштарије, јер ја немам никакве везе с Француском; моји ме интереси не вежу за Француску. Хтио сам само да видим Париз, као што желим да видим и друге градове и земље.“

Владика је јуче купио лијепо путнички фијакер за 850 фиорина конвенционалног новца. Он намјерава да отпутује одавде у суботу или најкасније у недјељу и мисли да ће се вратити послје два мјесеца. Његов рођак Ђорђије рекао је да бисмо се ипак можда могли заједно повратити у Задар, а затим у Котор исправљању границе, кад бих ја до тада продужио свој боравак у Бечу. Ђорђије је тада отворено говорио о потешкоћама које ће се показати приликом исправљања граница, пошто досадашње границе почивају само на традицијама и пошто обадвије стране полажу право на посједе на простору од отприлике 10 сати хода и пошто их у ствари обадвије стране за пашу искоришћавају.

Руски пуковник, о коме сам говорио у своме последњем извјештају, зове се Озерецковски.⁷⁵

14 фебруара 1837 доставља Лилиенберг четврту свеску Орешковићевих забиљежака о Његошу Метрниху и потраћа је следећим писмом:⁷⁶ „Шалући са страхопоштовањем Вашој Свјетлости четврту свеску о различитим изјавама Владике Црне Горе, најпокорније саопштавам да је име рускога пуковника, о коме је била ријеч у мом пређашњем извјештају, наведено на крају свеске. Он се зове Озерецковски“.

⁷⁵ Извјештај Фридриха Орешковића од 14 фебруара 1837, Беч, Österreichisches Staatsarchiv, Abteilung, Haus-Hof und Staatsarchiv.

⁷⁶ Писмо Лилиенбергово од 14 фебруара 1837 Метрниху, Беч, Österreichisches Staatsarchiv, Abteilung, Haus-Hof und Staatsarchiv.

14 фебруара увече 1837 Његош иде у посјету Лилиенбергу⁷⁷, саопштава му да је одлучио да пође за Петроград и два пута га моли да издјестује да га Метерних прими у аудијенцију да би му лично одао своје поштовање, додаје да ће већ „идућег петка или идуће суботе“ кренути за Русију, изјављује „да иде у Петроград зато што Аустрија и Русија не би радо гледале на његов пут за Француску и не би се с тим сложиле“. „Додуше је истина“, тако он каже, „да слободне нације гаје симпатију једна према другој, али да могу бити увјерени да га никад не би завели начела и разврати који су у моди у Француској. Он се заиста не би обратио француском амбасадору да је доиста знао да те двије именоване велике силе неће одобрити његов пут за Париз, пошто он и његова читава нација заиста ништа друго и не желе него да их оне узму у заштиту, а он не би никада хтио да ступи с Француском у неку везу“. Тада покреће разговор с Лилиенбергом о уступању Аустрији манастира Подмаина и изражава жељу да се та продаја коначно приведе крају, не жели никакав аконто „и [тражи] да се сва капара исплати не у ратама него послјије његова повратка или сад“, мора да призна „неколико пута“ да би му сад било драже, јер „је са пуном кесом пут равнији а путовање пријатније“; даје манастир за 30.000 форинти само због тога што је манастир „за њ далек и незгодан“, признаје да манастир не би дао „испод 50.000 форинти“ кад би манастир био у Црној Гори; спреман је да да писмену изјаву „да је манастир Маине, са свим посједима који му припадају и који се налазе у которској граници, продао и за вјечита времена са свим правима драговољно и радо уступио“. Лилиенберг му ставља на знање да би Аустрија дала за манастир Подмаине 10.000 до 12.000, а највише 13.000, форинти, иако вјерује да би Његош хтио да закључи уговор о продаји манастира за 14.000 до 15.000 форинти, и одмах му нуди „аконто 2000 форинти“, а остатак чим се „формално“ присвоји манастир, пошто не зна „да ли ће Црногорци учинити неке замјерке“. Његош се, додуше, не плаши никаквих примједби од стране Црногораца, „пошто је то била својина његова стрица и све што је на то утрошено, утрошено је из његове властите кесе и због тога му нико ништа нема да приговори“. Он би „ипак хтио да одједанпут прими сав новац“ за манастир и препушта да Метерних све ријеши, „пошто је унапријед увјерен“ да му Аустрија „неће неправду учинити“.

Лилиенберг настоји да по сваку цијену купи од Његоша манастир Подмаине. Његошево подуже задржавање у Бечу за то му добро долази. Он Његоша често позива и у свој стан. И 16 фебруара 1837 Његоша сретамо у гостима код Лилиенберга. 17

⁷⁷ Писмо Лилиенбергово од 15 фебруара 1837 Метерниху, Беч, Österreichisches Staatsarchiv, Abteilung, Haus-Hof und Staatsarchiv.

фебруара 1837 Лилиенберг подноси Метерниху о тој Његошевој посјети исцрпан извјештај.⁷⁸ „Кад сам се јуче одвезао у свој стан с Владиком Црне Горе“, тако јавља Лилиенберг Метерниху, „рекао ми је Владика да је очекивао да ће му се понудити за имање у Маинама у најмању руку 20.000 форинти и да ће му се омогућити да коначно закључи уговор о продаји; није му при том, рекао је он, стало да изгуби неколико хиљада форинти, а могао би, кад би било потребно, да још све и поклони, али рачуна да ће се имати нешто обзира према њему као према добром сусједу. Приметио сам да је претстојеће увођење пореза на земљиште у Котору оставило сасвим јак утисак на Владикку. Он се увече отворено о том изјаснио да би плаћање пореза, којим би изгледало да је он обавезан да га плаћа аустриској држави, било неподношљиво с обзиром на његово достојанство, јер је поглавар слободног народа.

Према томе сам увјерен да би он сада у сваком случају пристао на продају, нарочито кад би му се придало већ поменутих 15.000 форинти још 1000 или највише 2000 форинти, и како је добијање овога манастира за нас у сваком погледу од пријеке потребе, тим прије мислим да морам да се изјасним да треба да се ова куповина закључи прије пута Владичина, јер његова присутност у Петрограду и његова многострука заузимања могла би можда да проузрокују у овом погледу сасвим други однос и најмудрије намјере Ваше Свјетлости могле би остати неиспуњене.

Према томе, молим са страхопоштовањем Вашу Свјетлост да још једанпут позовете Владикку к себи или да ми у том погледу саопштите даље високо упутство и да одмах изволите одредити онога царског чиновника помоћу којег бих могао да закључим привремени уговор. Држим да су садање Владичино расположење и садањи тренутак најподеснији да бисмо манастир Маине сигурно обезбиједили за себе. Морам да желим да се ова ствар најзад сврши и да се обје стране смире, будући да ће претстојећа катастарна премјеравања и когранична поравнања имати велико олакшање помоћу [Владичиног] утицаја само ако га задржимо у добром расположењу. Због тога се осјећам обавезан да понизно предложим у почетку споменуто повећање цијене, уколико би то уопште било потребно.

Пошто овдје, уосталом, није могуће саставити уговор о куповини због формалности које је назначила врло славна Дворска благајна, Владика би дао засад привремену изјаву да је продао Аустрији имање у Маинама са свим добрима која му припадају. Он жели да од нас добије у замјену сличну изјаву која ће му

⁷⁸ Писмо Лилиенбергово од 17 фебруара 1837 Метерниху, Беч, Österreichisches Staatsarchiv, Abteilung, Haus-Hof und Staatsarchiv.

обезбиједити исплату приликом преузимања имања, али би стварни уговори о куповини морали бити састављени и узајамно измијењени тек приликом предаје и примања...“

17 фебруара 1837 Лилиенбергу полази за руком да од Његоша купи манастир Подмаине за 17.000 форинти. Тога дана добија од Његоша свједочанство „којим ја дољепотписани за себе и за своје наследнике свједочим и објављујем свакоме коме надлежи знати како аустријанскоме правителству продадох непокретно имање моје под Маином у окружју которскоме са свима к оном принадељућим непокретним добрима, то јест: грађевинама, земљом, дрвећим и тако даље — као што се сад налази — за седамнаист хиљада форинта у сребру. Истина да ово имање више вриди, али будући да га правителство аустријанско жели имати, тако му га ја за речену цину само за то дајем да би показао моје пријателство према правителству аустријанскому.“⁷⁹

Сав сретан, Лилиенберг доставља 17 фебруара, у 10 и по сати увече, 1837 Метерниху Његошево свједочанство од 5/17 фебруара 1837 с Орешковићевим пријеводом и јавља му:⁸⁰ „Имам част да са страхопоштовањем поднесем у прилогу изјаву Владике Црне Горе, из које ће Ваша Свјетлост најљубазније разумјети да сам закључио куповање имања у Маинама за царску и краљевску владу за 17.000 форинти; нипошто ми није било могуће да се погодим уз нижи износ и поред свих настојања, која сам употријебио према високом упутству Ваше Свјетлости, а Владика ми је опет рекао, као што то и у својој изјави изрично каже, да је пристао на ову продају да би дао нови доказ за своје пријатељско расположење према високој влади, а и да би тиме показао неограничено поштовање према Вашој Свјетлости. У исто вријеме прилажем вјеран пријевод [Његове] изјаве да би Ваша Свјетлост примила знању цио њен садржај. Мој ађутант јамчи за тачност пријевода.

Било би додуше сувишно кад бих још и једном ријечју напоменуо колико је за нас важна ова набавка, пошто корист, која је овим куповањем и удаљавањем власника из Которског округа, настала за друштво како у моралном тако и у политичком погледу, није сигурно умакла оштром погледу Ваше Свјетлости.

Владика је поставио безувјетан захтјев да му аустриска влада да један аналогни докуменат, као што то јасно каже у својој изјави, и то сам му привремено морао обећати и додао сам да ћу по свој прилици, бити овлашћен да му га издам, и он се с тим сасвим слаже. Нека изволи Ваша Свјетлост наредити да се на-

⁷⁹ Петар Петровић Његош, Писма I, Београд, 1951, стр. 436.

⁸⁰ Писмо Лилиенбергово од 17 фебруара 1837 Метерниху, Веч. Österreichisches Staatsarchiv, Abteilung, Haus-Hof und Staatsarchiv.

пише тај докуменат у Државној канцеларији и саопштите ми даља висока наређења у вези с тим . . .“

Метерних задужује барона Отенфелса да у његово име одговори Лилиенбергу на извјештај од 17 фебруара 1837. 18 фебруара 1837 Отенфелс пише писмо Лилиенбергу, под бројем 20. Са захвалношћу он признаје Лилиенбергу све напоре око куповања манастира Подмаина и сам необично жели да Аустрија купи тај манастир. Што се тиче изјаве коју Његош тражи од аустриске Државне канцеларије из које би се видјело да је закључен уговор о куповини манастира Подмаина за 17.000 форинти, Метерних није у стању да је да без претходног одобрења цара Фердинанда I, а не може да овласти ни Лилиенберга да је он изда. Метерних је додуше спреман да потпомогне, што је могуће боље, Лилиенбергов предлог да се манастир Подмаине купи од Његоша. На крају Отенфелс даје Лилиенбергу савјет „да се због тога ограничи на то да изјави Владици да царски и краљевски двор жели да купи од њега манастир Маине, да смо примили његов предлог. . . да дамо за њ 17.000 форинти и да смо сада предузели даље кораке да би се остварила ова куповина. Пошто ће се Владика, као што се надамо, послѣје кратког времена овдје вратити из Петрограда, искористићемо ово вријеме најбоље што се може и бавићемо се овим послом. . .“⁸¹

21 фебруара 1837 Лилиенберг одговара Метерниху на писмо Отенфелсово од 18 фебруара 1837.⁸² „Врло пресвијетли и благородни кнеже, према саопштењу које ми је, по високом налогу Ваше Свјетлости, доставила његова Екселенција господин државни савјетник барон фон Отенфелс, саопштио сам Владици Црне Горе да се не може закључити [уговор] о куповини манастира Маина без претходног одобрења Његовог Величанства, да смо, према томе, његову изјаву да ће ово имање продати царској и краљевској влади за износ од 17.000 форинти примили ad referendum и да ћемо у вези с тим доставити даљи предлог Његовом Величанству, да се, уосталом, нада државна управа да ће, по сваку цијену, до [Владичиног] повратка из Петрограда, испословати код Његовог Величанства да се коначно закључи [уговор] о куповини.

Владика је хладнокрвно саслушао ову одлуку, изјавио је да је с тим задовољан и дао је на знање да је вољан, пошто царска и краљевска државна управа жели да купи оно имање, да га у свако вријеме уступи за одређени износ, али да неће никада и ни у ком случају попустити ни за једну пару од посљедње спу-

⁸¹ Копија писма фон Отенфелса од 18 фебруара 1837 Лилиенбергу, Задар, Државни архив, Списи Намјесништва за Далмацију 206 (VIIII. ц. X/6.2. 1837).

⁸² Писмо Лилиенбергово од 21 фебруара 1837 Метерниху, Беч, Osterreichisches Staatsarchiv, Abteilung, Haus-Hof und Staatsarchiv.

штене и утврђене цијене која износи 17.000 [форинти]. Пошто је Ваша Свјетлост најљубазније извољела обећати да ће, у државном интересу, најенергичније подржати овај мој предлог, узимам слободу да Вам с дубоким поштовањем, ради овога предлога, поднесем скицу земљишта на коме се налази манастир Маине да бих поново очевидно претставио да се, можда, поред већ многих наведених узрока, узме у обзир и чињеница што овај манастир, због свога топографског положаја, стоји ту према утврђењима Будви и [Св.] Стефану, у неку руку, као извидничка тачка, и што би се одатле могле, уговореним знацима, несметано достављати вијести о свему што се дешава у овим утврђењима и у унутрашњости земље непријатељској флоти која се налази на мору у случају рата с Француском само кад би тамо становао. . . . неки човјек који би гајио симпатије према француској нацији, и због тога би требало да нам буде веома стало да благовремено отстранимо једно такво могуће извиђање.

Овом приликом најпонижније прилажем пету и посљедњу свеску капетана Орешковића о Владичиним изјавама.

Што се тиче одређивања овога капетана за исправљање границе према Црној Гори, кога је Ваша Свјетлост већ обећала додијелити Владици, ја сам јуче споменуо сву околност у једном извјештају његовој Екселенцији господину врховном канцелару грофу фон Митровском и сад ће зависити од мудрости Ваше Свјетлости да ли ћете о овоме даље издати потребна наређења. Ја се само ограничавам на то да с потпуном оданошћу додам да би, можда, било подесно и за службу корисно кад би се за овакав тешки посао бирали људи који су Владици драги и да би било, штавише, пожељно, из политичких разлога, кад би се и надаље његовала повјерљивост између Владике и именованог капетана, пошто се за то, исправљањем граница, пружа згодна прилика.

Још морам на крају да најсрдачније и најпокорније замолим Вашу Свјетлост да из учињених примједби капетана Орешковића о Владичином понашању и његовим изјавама изволите саопштити руској влади само оно што не би могло обрукати ни овога капетана, ни наш властити интерес, а још мање сигурност наших пограничних поданика. У овом случају је, по мом најскромнијем мишљењу, довољно да руска влада упозна његово морално, политичко и религиозно расположење уопште; то је све што јој је потребно за евентуално управљање овим младим аутократом. Свака поближа појединост, која би му се можда пребацила, одала би му, [нарочито] ако се узме у обзир његово оштроумље, неминовно извор, а онда би било свршено, за подуже вријеме или за увијек, са дозвољеним исходом исправљања границе, са добром сагласношћу на граници уопште и са миром и сигур-

ношћу наших сиромашних пограничних становника. Због тога би се тада у сусједству догодиле сигурно непријатности...“.

„Пета и последња јесеска“ капетана Орешковића коју спомиње Лилиенберг у свом извјештају од 21 фебруара 1837 Метерниху и у којој је ријеч о даљим Његошевим изјавама потиче од 19 фебруара 1837. Њу смо нашли у Аустриском државном архиву у Бечу и овдје је доносимо у пријеводу:

„Наставак и крај разних изјава
Владике Црне Горе

Има неколико дана како свакодневно сретам рускога пуковника Озерецковског са којим Владика, како изгледа, постаје све интимнији.

Грчки отпратник послова, кога сам споменуо у свом извјештају број 3, зове се Монахи; он је некада био у султановој служби; Турци су убили његова брата, запалили његову кућу, и он је природно заклети непријатељ турски; прекјуче је г. Монахи направио опроштајну посјету код Владике. Тада се много говорило о немоћи Турског Царства, о моћи египатског вице-краља која је постајала све већа, о вјероватном наслеђу Ибрахим паше, о незнатним плаћањима која врше еманциповани народи Турској, [о томе] како су ова плаћања једва у стању да подмире издржавање утврђених мјеста, која су Турци заузели, [многа се причало] о вјероватности да ће се Босна, Албанија и Херцеговина ускоро ослободити свих пореза које [плаћају] Турцима и да ће се прогласити независним, о слабости турске моћи и о немитовној посљедици што ће посљедње три именоване области морати у своје вријеме припасти Аустрији, при чему је Владика изрично изговорио ове ријечи: „Ја немам стајаће војске и ја уопште не смијем да мислим на освајања, али кад бих имао војску као Аустрија, знам већ шта бих радио; још ћемо можда једном заједно поћи да заузмемо Босну“, додао ми је. „Ја не могу ништа да тражим за себе, али зато бих радо хтио да помогнем свим својим снагама аустриској влади“.

Најзад се причало о султановом напраситом и жучном темпераменту, о малом образовању Турака, о њиховој суровости и неправичности према хришћанима, при чему је Владика изјавио следеће: „Ипак је невјероватно како мало познајемо Турке; они су тако близу; они су у Европи, а Европљани су ипак тако мало упознати с њиховим обичајима; већина их познаје само из новина, и кад човјек чита новине, мисли ко зна колико су ови варвари напредовали у цивилизацији и како с духом времена корачају напријед, зато што васпитавају у Паризу неколико младих људи и због тога што неколико [њихових] младих официра по европском начину учи да јаше, али човјек мора да види

Турке у Турској да би могао да добије праву слику о њиховом стању“.

Кад сам се приликом блиског одласка Владичиног опростио с њим, рекао ми је исти сљедеће: „Хвала Вам од свега срца на Вашој љубави и на многим услугама које сте ми учинили; пишите ми свакако у Петроград и адресирајте своја писма на Мишитарство спољних послова. Ако сазнате нешто ново из Котора и из наших предјела, саопштите ми то, и ако би се у међувремену нешто ријешило о Машану⁸³, имајте доброту и изволите ме одмах с тим упознати, јер ме ова ствар веома интересује (Машан је братанац Владичин, који не смије због једног прије десет година учињеног изгреда да дође на аустриско земљиште. Због његовог проглашавања невиним Владика је уручио молбу господину гувернеру профу Јилиенбергу). Надам се да ћу Вас у сваком случају при свом повратку из Петрограда видјети приликом исправљања наших граница; тражио сам Вас од господина гувернера изрично зато што се ми као пријатељи знамо и

⁸³ Због једног изгреда, који се 1826 десио у селу Вишњеву у Приморју Машану Петровићу, Његошеву брату од стрица, је „набачен криминални процес“ (д-р Мираш Кићовић, Писма Петра Петровића Његоша, Београд, Просвета, 1951, књ. I, стр. 205) и забрањен му је долазак у Котор и у околна села аустриске државе. Његош је 1834 и 1835 предузимао све потребне мјере код аустриских власти да би се тај процес обуставио. И поред савјесног заузимања Габриела Ивачића код Губернијалног претсједништва у Задру, то се није постигло (писмо Ивачићево од 28 априла 1835 Губернијалном претсједништву, Беч, Österreichisches Staatsarchiv, Abteilung, Haus-Hof und Staatsarchiv). Приликом свога познанства у Бечу 1836 с далматинским гувернером Венцелом Петером фон Јилиенбергом Његош поново покреће то питање. Својим писмом од 20 децембра 1836 (2 јануара 1837) он моли Јилиенберга „да бисте надлежним путем благоволи(ли) овај поступак против Машана Савова Петровића укинути, да би он, као и остали Црногорци, могао у Котор улазити и по аустријској држави мирно ходити“ (Беч, Österreichisches Staatsarchiv, Abteilung, Haus-Hof und Staatsarchiv). Његош дава Јилиенбергу и једно свједочанство, у коме тврди, у име врховне црногорске власти, да је Машан Петровић „поштен, миран и у свему таковога владања младих да власти црногорске не само нигда нијесу имале узрока с њиме незадовољне бити, него да га свакоме за примјер поштења и у свачему својим старјешинама покорна чојека показати могу“ (Беч, Österreichisches Staatsarchiv, Abteilung, Haus-Hof und Staatsarchiv). — Да би задобио Његошеву наклоност, која му је била потребна због претстојећег повлачења граница између Которског округа и Црне Горе, проф Јилиенберг се 7 марта 1837 обраћа једним опширним писмом кнезу Метерниху, исцрпно му описује случај Машана Петровића, прилаже сва акта која се на њ односе и моли га да посредује код цара Фердинанда I да би се та ствар повољно свршила. (Беч, Österreichisches Staatsarchiv, Abteilung, Haus-Hof und Staatsarchiv). 27 маја 1837 Фердинанд I одлучује да се Машану Петровићу допусти да се смије слободно кретати по аустриском земљишту (Копија писма Губернијалног претсједништва у Задру од 8 јуна 1837 далматинској влади и Габриелу Ивачићу, Задар, Државни архив, Слеси Намјесништва за Далмацију 206 (6. VIII, к. X/3.4. 1837). — (О овом случају Машана Петровића треба још упоредити чланак Трифуна Ђукића: „Његош и бечка дипломација“, Летопис Матице српске, 1940, књ. 353, стр. 349—351).

због тога што човјек може много лакше да преговара с онијем кога добро познаје, и г. гувернер ми је обећао да ће Вас за то одредити, а и Његова Свјетлост г. кнез Метерних је, као што сте то и сами чули, сагласан да Ви будете за то одређени, и тако сигурно рачунам да ћемо у најбољем споразуму окончати овај усталом веома одвратни посао, и кад једном будете на црногорској граници, доћи ћете и преко границе заједно са мном на Цетиње да тамо видите наше сиромаштво. Ја имам шест добрих ловачких паса, и тамо ћемо ићи у лов; тада ћемо гађати у нишпан; ја Вам истина не могу да створим велику разоноду ни велику пријатност, али Ви морате да с особитом љубављу примите оно што Вам пријатељски можемо да понудимо. Пошто, као што сте ми рекли, идете одавде за Милано у пук, настојте да удесите своје путовање тако да већ у Задар стигнемо у исто вријеме да бисмо одатле могли заједно у друштву да путујемо за Котор. Кад бих знао да би било могуће да се састанемо у Трсту или баш негдје успут, могли бисмо негдје заказати састанак, али ми одавде идемо у разним правцима, а код овога великог отстојања не може се заиста ништа одредити; дакле у Задру, ту треба да буде наш састанак!“

Мислио сам да морам тим прије обећати Владици да ћу му писати у Петроград зато што сам сматрао за паметно да треба, из двоструког разлога, његовати његово познанство и личну наклоност.

Прво да бих могао, у случају ако заиста будем за то одређен, с извјесним успјехом посредовати у уговореном исправљању границе и да бих могао издјејствовати оно што је најбоље за сами посао.

Друго, ако бисте можда сматрали да је корисно да се добије поуздан и истинит опис о правом стању ствари у Црној Гори и кад би ме најзад овластили да искористим прилику која би ми се пружила и да следујем Владичином позиву на Цетиње могао бих, помоћу даље везе с Владиком, лакше и сигурније да постигнем овај циљ.

Кад сам се још једанпут у посљедњем тренутку пред полазак упутио Владици да га поздравим и кад сам том приликом увео Владици и капетана грофа Либиенберга и капетана грофа Драшковића, који се случајно ту нашао, он је примио ова два официра са свом могућом пристојношћу,⁸⁴ и пошто је с њима

⁸⁴ Скоро сви странци који су долазили у додир с Његошем с великом похвалом говоре о његовој отмености, племенитом поносу и фином опхођењу. „Он је изванредно лијеп човјек, веома васпитан и пријатног понашања“, каже за њ Едвард Митфорд (Наведено по пријеводу д-ра Вој. М. Јовановића, Српски књижевни гласник, 1912, књ. XXVIII, број 10, 16 мај, стр. 764 ф. ф.). „Он говори лијепо, паметно, с пуно осјећања, достојанствено и без натезања, и у свакој његовој ријечи огледа се

извјесно вријеме разговарао, опростио се с њима са исто толико уљудности и достојанства тако да су се ова два господина веома много зачудили овом добром Владичином понашању.

Кад је [Владика] чуо име грофа Драшковића, упитао је капетана да ли је у сродству с оњим Драшковићем⁸⁶ који је нешто писао и кад је овај потврдио да је онај [Драшковић] његов стриц, Владика му је рекао: „Ја га познајем и из његових списа. Поздравите с моје стране врло срдачно свога рођака кад се састанете; ја га веома поштујем, јер он поштује своју нацију“⁸⁷

21 фебруара 1837 обраћа се Либиенберг и грофу Седлицком: „Благородни грофе, пошто је Владика Црне Горе, као што ће то ионако најбоље бити познато Вашој Екселенцији, отпутовао одавде 19 овога мјесеца, у три сата послерије подне, имам част с потпуном оданосћу поднијети, у приложеној свесци, крај извршених надгледања.

Због претстојећег исправљања и изједначења граница према Црној Гори Владика је изразио жељу да капетан Орешковић, према коме он гаји необично велику наклоност, буде додијелен овоме послу, и Његова Свјетлост кнез и државни канцелар изволи је, приликом једног сусрета с Владиком да изиђе у сусрет овој жељи. Пошто је пак Владика усљед овог датог обећања разговарао и с капетаном Орешковићем, као што то може Ваша Екселенција да изволи да казна из овог прилога, да би га сачекао у Задру и да би га одатле отпратио до Котора, то сам најскромнијег мишљења да би пак из политичких разлога било погодно кад би се изишло у сусрет и овој Владичиној жељи и

љубав према народу, а у обраћању црногорска једноставност“, додаје Исмаил Срезњевски (Савременици о Његошу, изабрали и редиговали д-р Видо Латковић и д-р Никола Ванашевић, Београд, 1951, стр. 90). „Никада нећу заборавити његову љубазност, његов жар, племенити понос и очевидно задовољство са којим ми причаше о својој земљи“, узвикује Франческо дал Онгаро. (Исто, стр. 111, 112). „С правом је сваки Европејац запазио код њега стреловито око, умилат поглед, племенити стас, лепо опхођење“, примјешује Франческо Карара (Исто, стр. 195). Хајрих Штиглиц не зна за тренутак да ли се налази пред господарем Црне Горе или „на прагу неког модерног салона“ кад га Његош на Цетињу љубазно и благим поклоном поздравља добродошлицом на француском језику и одмах увиђа да су Которани били у праву кад су тврдили да се „садашњи владика Црне Горе не би стидио да уђе у париски салон“ (Heinrich Stieglitz, „Ein Besuch auf Montenegro“, 1841, стр. 44.)

⁸⁶ Јанко Драшковић, познати хрватски политичар и књижевник 20/10 1770, Загреб — 14/1 1856, Радгона) (вид. о њему Б. Водник, Ст. Станојевић, Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка, Загреб, књ. I, стр. 633—635).

Због интелектуалне Његошеве биографије од велике је важности што нам је Орешковић забиљежио да је Његош с великим интересовањем читао дјела Јанка Драшковића.

⁸⁷ Извјештај Фридриха Орешковића од 19 фебруара 1837, Беч. Österreichisches Staatsarchiv, Abteilung, Haus-Hof und Staatsarchiv.

кад бисмо пустили овога капетана да га прати кроз Далмацију до Котора, гдје ионако православци чезну за свим оним што долази из Русије.

Капетан Орешковић ће одмах по мом одласку одавде поћи својој компанији у Милано, и ако је Ваша Екселенција, што се тиче Владичине пратње, истога мишљења кога сам и ја и ако одобравате овај мој предлог, нека изволи Ваша Висост да се најмилостивије заузме да би се именованом капетану благовремено послала потребна наређења у вези с тим, да би му се одредиле пристојне дневнице, почев с полазним даном из гарнизона, и да би му се дао потребни предујам за пут, како би могао довољно рано кренути из Милана и на вријеме приспјети у Задар, а то би се, без устезања, могло тим прије учинити, пошто се овај капетан ионако мора, према изричном обећању господина државног канцелара, појавити у Котору приликом исправљања граница. То сам и јуче у своме извјештају Његовој Екселенцији, господину врховном канцелару грофу фон Митровском, већ подробно предложио“.⁸⁷

Као што видјесмо из писма Лилиенбергова од 21 фебруара 1837 грофу Седлницком, Његош је 19 фебруара, у „три сата послије подне“ 1837 напустио Беч и упутио се у Русију.

*

За вријеме тадањег боравка у Бечу Његош је испјевао једну оду Метерниху и његовој жени Меланији. Та ода има врло интересанту историју.

Уочи католичке Нове године 1837 Метерних позива Његоша на велику забаву.⁸⁸ Његош одмах послије тога ствара познату похвалну пјесму у част Метерниха и његове жене Меланије.⁸⁹ По Његошевој жељи ту пјесму преводи Вилхелм Хопе, уз помоћ Вука Караџића, на њемачки језик, а Јулиус Хамер-

⁸⁷ Писмо Лилиенбергово од 21 фебруара 1837 грофу фон Седлницком, Беч, Österreichisches Staatsarchiv, Abteilung, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Polizeihofstelle.

⁸⁸ Анд. Гавриловић, Владика Раде, његова поезија и путовања тридесетих година, Годишњица Николе Чупића, Београд, 1914, књ. XXXIII, стр. 273.

⁸⁹ Павле Поповић је нашао један пријепис ове Његошеве пјесме у Државном архиву у Београду који је био послао из Беча Вилхелм Хопе. По њему је Поповић објавио ову пјесму 1910 у „Српском књижевном гласнику“, књ. XXV, број 9, стр. 682—684, а 1911 и у Јагићевом часопису „Archiv für slavische Philologie“, Берлин, стр. 170—183. — Погрешно стоји у „Објашњењима уз Његошеве Пјесме“, која је написао Радован Лалић, професор Београдског универзитета, да је Његошева ода кнезу Метерниху „остала нештампана све до 1911 године“ (Петар Петровић Његош, Пјесме, Луча микрокозма, Проза, Пријеводи, Београд, 1953, стр. 484.).

Пургштал „ставља је у њемачке стихове“.⁹⁰ Његош је потом спреман да је, заједно с њемачким пријеводом, објави у Штампарии монашког друштва Мехитариста у Бечу. За то му је потребно Метернихово допуштење. Метерних пак не жели да се пјесма штампа, иако нема ништа против њеног садржаја. Ту ствар он отклања „на најделикатнији начин“. Он шаље Лилиенберга Његошу „да му изјави кнежеву радост и захвалност на оној песми, али да му у исто време стави до знања, какве се нарочите околности противе његовој жељи да штампа песму“.⁹¹

2 фебруара 1837 Метерних се обраћа и грофу Јозефу Седлницком сљедећим писмом:⁹² „Царско-краљевска цензорска и дворска власт послала ми је непосредно овдје приложени рукопис са вогумом цензора за дјела на илирском и српском језику.

Споменути рукопис је похвална пјесма на српском језику коју је саставио Владика Црне Горе Петар Петровић, који се сада овдје налази; он ми је подноси као честитку о Новој години и намјерава да је сад објави, заједно с њемачким пријеводом, у Штампарии монашког друштва Мехитариста.

Иако немам ништа да напоменем што се тиче садржаја саме пјесме као пјесничког производа једног у разном погледу чудноватог човјека, [ипак] су Вашој Екселенцији довољно позната, у случајевима сличне врсте, моја начела којих се придржавам и [Вама] је јасно зашто не желим да ова похвална пјесма буде објављена.

Пошто сам [ту своју жељу] у дато вријеме, преко подмаршала грофа Лилиенберга, ставио на знање Владици лично и пошто ме потом [Владика] са своје стране увјерио да ће одустати од штампања пјесме и да само жели да ми од ње преда један препис начисто, преостаје ми само да замолим Вашу Екселенцију да предузмете мјере да се ово дјело не штампа ни код Мехитариста ни у којој другој овдашњој штампарии“.

Јевто Миловић

⁹⁰ Павле Поповић, Петар II Петровић Његош у Бечу у годинама: 1836—1837, Српски књижевни гласник, 1 новембар, 1910, стр. 681.

⁹¹ Ibid., стр. 681.

⁹² Писмо Метернихово од 2 фебруара 1837 Јозефу Седлницком, Беч, Österreichisches Staatsarchiv, Abteilung, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Polizeihofstelle. — Пријевод овога писма објавио је, с извјесним погрешкама, Анд. Гавриловић у својој студији „Владика Раде, његова поезија и путовања тридесетих година“, Годишњица Николе Чупића, Београд, 1914, књ. XXXIII, стр. 274.